

Всесвітня історія

Гісем О. В., Мартинюк О. О.

«Всесвітня історія»
підручник для 7 класу загальноосвітніх
навчальних закладів

Видавництво «Ранок»
2015

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

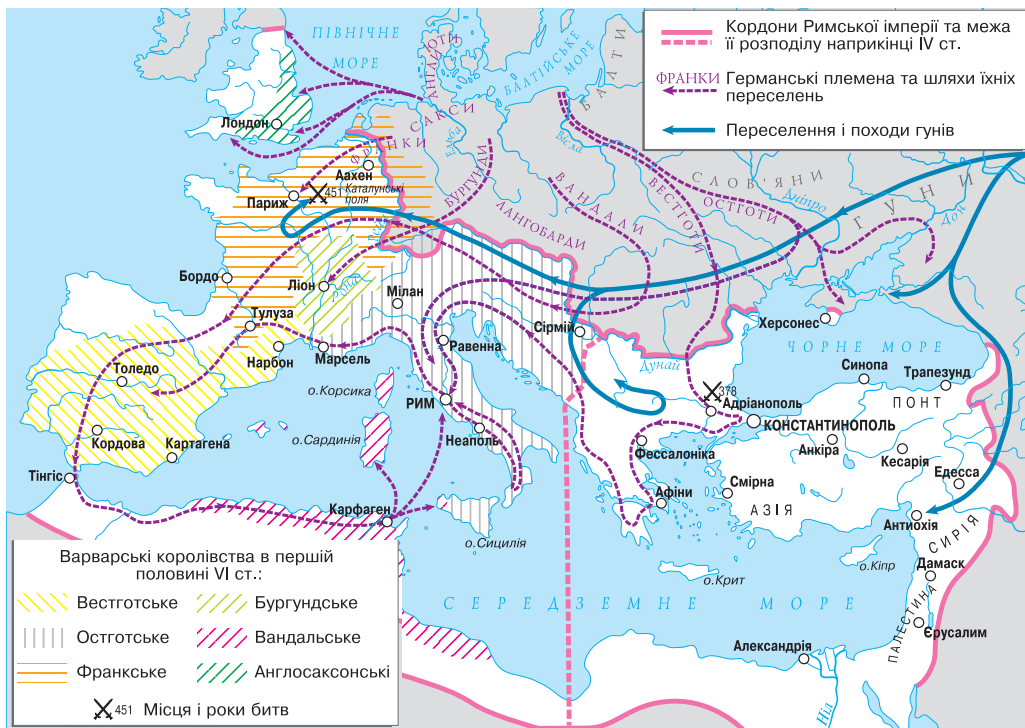
О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

В СЕСВІТНЯ 7 ІСТОРІЯ

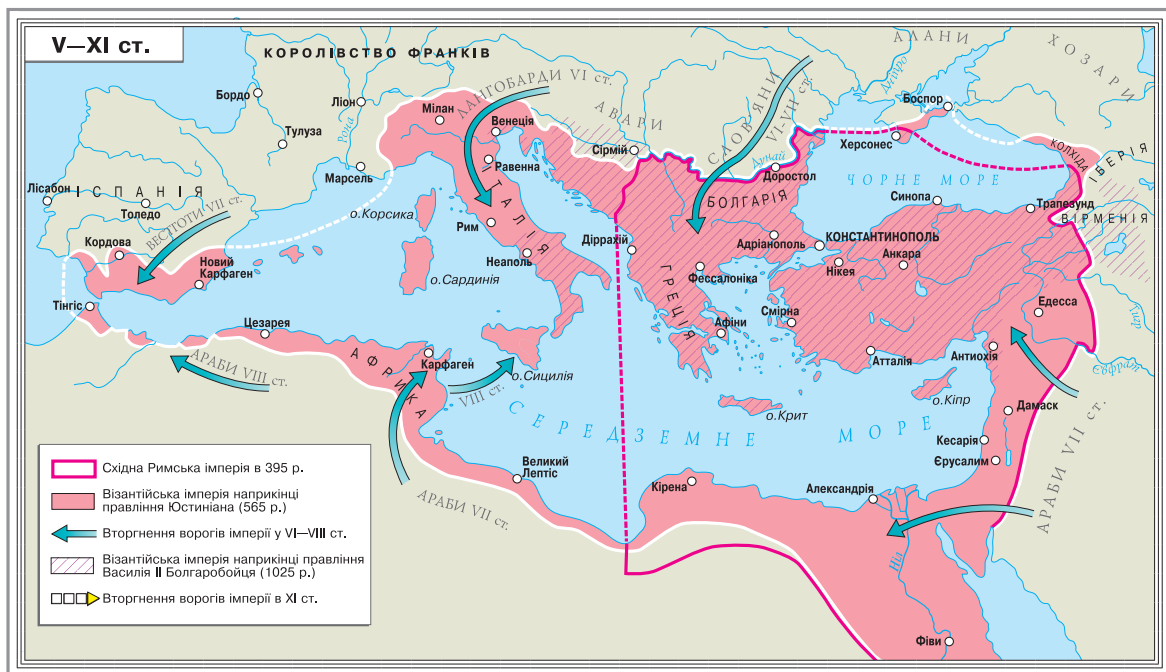
КЛАС

Велике переселення народів. Загибель Західної Римської імперії

Візантійська імперія

Церква в Середньовічній Європі. Хрестові походи

Виникнення ісламу. Арабський халіфат

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

В СЕСВІТНЯ **7** ІСТОРІЯ

КЛАС

підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК
2015

УДК [94(100)“05”:373.5](075)

ББК 74.266.3я721

Г51

Рецензенти

Г. Г. Яковенко, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди;
Т. В. Ніколаєва, учитель-методист спеціалізованої школи І—ІІІ ступенів № 119 Харківської міської ради Харківської області

Гісем О. В.

Г51 Всесвітня історія : підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Видавництво «Ранок», 2015. — 224 с. : іл.

ISBN

Підручник містить обов'язковий обсяг навчального матеріалу, усі необхідні теоретичні відомості й поняття. До методичного апарату входять фрагменти історичних джерел та запитання до них, додаткова інформація, а також різнорівневі завдання та запитання на осмислення й закріплення вивченого матеріалу. Карти, схеми та ілюстрації підручника допоможуть краще засвоїти основні факти й поняття курсу.

Підручник містить посилання на сайт «Електронний освітній ресурс», де розміщено цікаву інформацію до параграфів, фрагменти історичних джерел, навчальні відеоматеріали і тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання.

На базі підручника створено навчально-методичний комплект «Всесвітня історія. 7 клас», до складу якого входять методичний посібник для вчителя та комплексний зошит для контролю знань для учнів.

Призначено для учнів 7 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК [94(100)“05”:373.5](075)

ББК 74.266.3я721

Запрошуємо до діалогу щодо підручника:

pidruchnik-2015@ranok.com.ua

ISBN

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2014

© ТОВ Видавництво «Ранок», 2015

Юні друзі!

Епоха Середньовіччя тривала понад тисячу років і докорінно змінила життя людей. Вона увібрала в себе велике переселення і змішання народів, хрестові походи, піднесення й занепад великих імперій, бурхливий розквіт міст. Цей час породив жорстокі війни й періоди мирної праці, великих святих і вогнища інквізиції, визначні винаходи й переслідування вільнодумців.

За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи та Азії, зародилася європейська християнська цивілізація. Саме за доби Середньовіччя виникли народи та країни, які існують і зараз. Навіть звичний для наших сучасників розподіл Європи на Західну і Східну відбувся вже тоді.

Навала варварів знищила античний світ, його господарство й культура занепали. Проте коріння європейської цивілізації збереглося, давши життя для нового піднесення.

Заступивши язичництво, постало християнство — сила, яка об'єднувала Європу. Виник і перетворився на одну зі світових релігій іслам. Проте, на відміну від християнства, він не став єдиною релігією Сходу, а існував поряд з індуїзмом, конфуціанством тощо. Тому східні суспільства помітніше відрізнялися одне від одного, ніж європейські.

У Середні віки виникли і зросли міста з їхніми ремеслами, торгівлею, соборами, університетами та особливим способом життя. Вони стали центрами формування нової європейської цивілізації, становлення і розвиток якої ви вивчатимете в наступних класах.

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно познайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника об'єднано в шість розділів, кожний з яких містить від трьох до шести параграфів, що, у свою чергу, поділяються на декілька пунктів. У тексті ви зустрінете виділені слова і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу.

Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів.

Після кожного параграфа наведені запитання і завдання. Звертайте увагу на умовні позначки поряд із ними. Вони допоможуть вам краще зрозуміти, що і як необхідно виконати.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, на сторінках підручника розміщені позначки. Дізнаємося їхнє значення.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь

Ця рубрика, розташована після назви параграфа, містить стислий виклад основних навчальних завдань.

«Документи розповідають»

Тут наведені фрагменти історичних джерел, які слід уважно прочитати та відповісти на запитання.

«Цікаві факти»

У цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

«Постать в історії»

Під такою рубрикою вміщено інформацію про видатних історичних діячів та їхній внесок в історію.

«Терміни та поняття»

Тут ви знайдете тлумачення нових понять і термінів.

Висновки

У цій рубриці наведені основні положення вивченого матеріалу.

«Запам'ятайте дати»

Ця рубрика, що розміщена після висновків, містить дати історичних подій, які необхідно запам'ятати.

Під цією рубрикою розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів, тести для самоконтролю тощо. Усе це ви знайдете на сайті «Електронний освітній ресурс» за адресою: interactive.ranok.com.ua

Запитання і завдання

Наведені тут запитання допоможуть вам перевірити, що ви запам'ятали з тексту параграфа, а також осмислити прочитане.

- ✦ Завдання, що мають таку позначку, спрямовані на формування вмінь працювати з історичною картою, складати плани, таблиці, історичні портрети діячів тощо.
- ★ Під такою позначкою вміщено проблемні завдання для допитливих. Вони виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання.

ВСТУП

1 **Що таке історія Середніх віків?** Історія людства нараховує багато тисяч століть. Безліч народів з'являлися і зникали за час існування нашої планети. Зараз людство все більше цікавиться своїм минулим, намагається оцінити й зрозуміти, чому воно було саме таким. Літописці давнини — історики — збирають різноманітні свідчення про людську історію, систематизують, вивчають, аналізують і розкривають перед нами картини нашого минулого. Із V ст. до н. е., коли Геродот написав першу у світі «Історію», і до сьогодні ця наука розвивалася разом із людством. Сучасні історики потребують безлічі фактів і подій, щоб зрозуміти внутрішній світ людей та мотиви їхніх вчинків. Ми пропонуємо разом із вами заглибитися в історію Середньовіччя і спробувати зрозуміти її не просто як тисячолітню епоху в історії людства, а як життя «людей у часі».

Загибель Західної Римської імперії стала трагічним фіналом історії Стародавнього світу і водночас початком нового етапу всесвітньої історії — історії Середніх віків.

Першими термін «Середні віки» стали використовувати в XV—XVI ст. італійські мислителі. Цією назвою вони характеризували великий історичний відрізок часу між двома «просвіченими» епохами — Античністю і Відродженням. Добу V—XV ст. вони вважали часом дикунства і варварства до того часу, поки не стали відомими втрачені й забуті досягнення античної культури. Із часом термін «середні

Відродження (Ренесанс) — період історії від середини V до кінця XV ст.

- **Навала Гейзеріха на Рим.** Художник К. Брюллов

віки» набув поширення і закріпився за періодом європейської історії від середини V до кінця XV ст., хоча й набув дещо іншого значення.

■ Місце Середньовіччя в історії людства

Історія Стародавнього світу	Історія Середніх віків	Історія Нового часу	Історія Новіт- нього часу
Від появи людини на Землі до 476 р.	476—1492 рр.	1492—1914 рр.	Від 1914 р. до наших днів

Середні віки — велика історична епоха, однак її хронологічні межі важко чітко окреслити.

Середньовіччя як доба в історії Європи охоплює приблизно тисячу років і, як правило, поділяється на три періоди:

Раннє Середньовіччя (кінець V — X ст.) — зародження і становлення західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації;

Розвинене Середньовіччя (XI — перша половина XIV ст.) — розквіт західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації;

Пізнє Середньовіччя (друга половина XIV — кінець XV ст.) — за вдалим висловом нідерландського історика XX ст. Йоганна Гейзінга, це «осінь Середньовіччя», або епоха відцвітання середньовічної культури, що завершує історію Середніх віків.

Навіщо ми вивчаємо епоху Середньовіччя? Вона ж давно минула! Однак якщо придивитися уважніше, сучасність тісно пов'язана із Середньовіччям. У Середні віки була започаткована історія народів і держав сучасної Європи, склалася та культурно-політична і духо-

■ Гуни б'ються з аланами. Художник П. Гайге

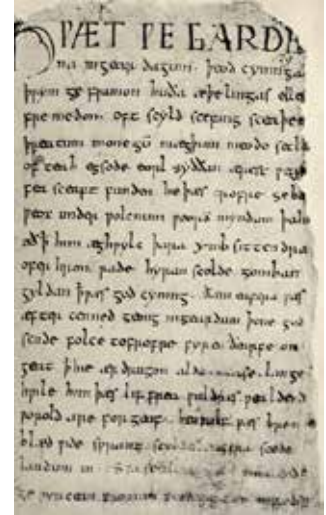
■ Знатний вандал (мозаїка кінця V ст.)

вна спільність, яку називають «Заходом». Проте на Сході в Середні віки також відбувалися зміни, хоча й не такі кардинальні, як на Заході. Одна з них — виникнення арабо-мусульманської цивілізації.

Навіщо ми вивчаємо епоху Середньовіччя? Вона ж давно минула! Однак якщо поглянути уважніше, сучасність тісно пов'язана із Середньовіччям. У Середні віки була започаткована історія народів і держав сучасної Європи, склалася та культурно-політична і духовна спільність, яку називають «Заходом». Проте на Сході в Середні віки також відбувалися зміни, хоча й не такі кардинальні, як на Заході. Одна з них — виникнення арабо-мусульманської цивілізації

У Середні віки склався сучасний відлік років, виникла писемність сучасних народів Європи: на основі латинського алфавіту — у Західній та Центральній Європі, на основі грецької — у Південній та Східній. Більшість сучасних держав Європи та Азії з'явилися саме в Середні віки. Тоді ж остаточно утвердилися такі світові релігії, як християнство, буддизм та іслам.

Багато традицій, законів, рис культури беруть свій початок у Середньовіччі. Ця епоха зберегла для нас частину спадщини стародавніх часів і залишила нам багато здобутків. Дотепер у містах можна побачити діючі споруди Середньовіччя, у музеях — неперевершені витвори майстрів, а праці середньовічних авторів мають велику популярність. Люди користуються тими речами, які були винайдені в епоху Середньовіччя, — гудзиками, окулярами, ножицями, механічними годинниками, кінською зброєю тощо. І цей перелік можна продовжувати. Вивчення минулого дає змогу краще зрозуміти сучасність, а іноді й винайти щось нове. Не дарма існує вислів: «Усе нове — це добре за-

■ Перша сторінка рукопису «Беовульфа» (XI ст.)

■ Карл Великий і папи римські Геласій I та Григорій I. Мініатюра з молитовника короля Карла II Лисого

буте старе». Якщо історія Стародавнього світу вивчає цивілізації, які розвивалися переважно в Середземноморському регіоні, то історія Середніх віків вивчає народів, які заселяли Європу та Азію.

Перед вами книга, яка розповідає про ці далекі події. Прочитайте її, пориньте у світ Середньовіччя і спробуйте скласти власне уявлення про ту епоху.

За час існування на Землі людство залишило багато «слідів» своєї діяльності. Історики старанно відшукують їх, вивчають і на-

магаються відтворити життя людей у минулому. Як ви вже знаєте, вчені називають ці «сліди» життєдіяльності людини історичними джерелами.

Середньовіччя віддалене від наших часів меншим відрізком часу, ніж стародавня історія, тому джерел для вивчення середньовічної епохи

Цивілізація — спільність людей, яка упродовж часу (зародження, розвиток, загибель або перетворення) має окрему територію, стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності та ідеали

набагато більше. Важливе значення, зокрема, мають **речові джерела**. До них належать залишки матеріальної культури минулого, зокрема різноманітні будівлі, знаряддя праці, меблі, зброя, одяг тощо.

Також історію допомагають вивчати **писемні джерела** — літописи, документи, історичні твори-хроніки й інші писемні свідчення. Вони доповнюють те, про що можна дізнатися за речовими джерелами, і дають змогу якнайповніше відтворити картину життя середньовічної людини, її думки й погляди.

В історичних дослідженнях використовують також **етнографічні джерела**. Етнографія — наука, що вивчає особливості життя, побуту й господарства різних народів. Етнографічними джерелами вважаються звичаї, традиції та фольклор, що збереглися до нашого часу.

Лише поєднання інформації з усіх цих джерел дозволяє створити повну картину життя середньовічної людини та її світу.

?

Запитання і завдання

1. На які періоди сучасні вчені поділяють історію людства? Пригадайте характерні риси відомих вам цивілізацій стародавнього світу.
2. Як виник термін «середні віки»? Назвіть хронологічні межі Середньовіччя?
3. Назвіть різновиди історичних джерел, за якими вивчають історію Середніх віків.
4. Чи погоджуєтесь ви з висловом: «Як із природного джерела воду отримують, так з історичного джерела знання отримують про минуле»?
5. Як ви розумієте вислів про те, що історія є «наукою про людей у часі»?
6. Поміркуйте, чому саме зараз людство почало замислюватися над тим, із якою метою воно вивчає історію.

РОЗДІЛ І. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

§ 1—2. Народження середньовічної Європи

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: чим відрізнялися варварський і римський світи; на якій спадщині виросла середньовічна Європа; як утворилася Франкська імперія і чому вона розпалася; яка роль належить Карлу Великому в становленні середньовічної Європи.

Римський і варварський світи в середині I тисячоліття. Народженню середньовічної Європи передували занепад Римської імперії (із III ст.), Велике переселення народів (IV—VII ст.), розселення варварів на території Західної Римської імперії та утворення ними варварських королівств. Біля витоків середньовічної Європи стояли два протилежні й несхожі світи: античний (греко-римський), що від початку нашої ери активно християнізувався, і варварський. Складний і важкий шлях поєднання цих світів тривав декілька століть (із V до IX ст.).

Велике переселення народів — переміщення в IV—VII ст. германських, слов'янських, сарматських та інших племен на території Римської імперії.

Варвари — зневажлива назва всіх іноземців, які не мали грецького і римського виховання, не були причетними до їхньої культури, не знали їхньої мови.

- Битва римлян із германцями близько 252 р. Сцена на мармуровому саркофагу

- Золота прикраса-амулет германських племен. V ст.

■ Реконструкція «довгого» будинку германців

■ Сім'я давніх германців

На середину I тис. Римська імперія являла собою лише слабку тінь колишньої могутності. Через кризу і занепад, які розпочалися в III ст., держава нездатна витримати навалу варварів. Припинення завойовницьких війн спричинило скорочення кількості рабів, що негативно позначилося на стані сільського господарства та ремесла. Щоб якось компенсувати нестачу робочих рук, рабів та вільних селян стали перетворювати на **колонів**.

Попри занепад Римська імперія ще зберігала свою привабливість для завойовників: великі міста, багаті маєтки, доглянуті поля, виноградники, сади, «вічні» римські дороги тощо.

Так сталося, що варварами в сприйнятті римлян стали, у першу чергу, народи, що жили на просторах Європи: кельти, германці, слов'яни. Найбільший вплив на подальшу долю Західної Римської імперії справили германці.

Проповідник Сальвіан про втечу римлян до варварів (V ст.)

Бідні, знедолені вдови стогнуть, сироти без покровительства багато з них, навіть знатного походження і освічені, втікають до варварів. Щоб не загинути під вагою державного тягаря, вони йдуть шукати у варварів римської людяності, бо не можуть більше терпіти варварської жорстокості римлян.

- ? 1) Про що розповідає цей документ? 2) Чим була зумовлена втеча римського населення до варварів?

Переважна частина германських племен у I—IV ст. розселилися в прикордонних з імперією областях. Германці вирощували жито, ячмінь, пшеницю, овес, розводили худобу, полювали та збирали по

лісах і болотах ягоди, гриби тощо. Із болотних руд германці отримували залізо, із якого виготовляли знаряддя праці та зброю.

Сім'ї германців були великими. Під одним дахом жили декілька десятків найближчих **родичів**. Кілька сімей утворювали **рід**. Із родів складалися **племена**, які в III—IV ст. почали об'єднуватися в могутні **племінні союзи**.

i

Рим після декількох невдалих спроб підкорити світ варварів відгородився від нього **лімесом** — укріпленою лінією на кордонах, що складалася з ровів, башт, воєнних таборів. Однак кордон не роз'єднав два світи, а скоріше поєднав їх. У прикордонних містах процвітала торгівля, усе більше германців ішли служити до римського війська, германська знать переймала спосіб життя й звичаї римлян, відправляла своїх дітей навчатися античної мудрості.

Проте в IV ст. розпочалися події, про які сучасник писав так: «Гуни накиннулися на аланів, алани — на готів, готи, що були вигнані зі своєї батьківщини, відібрали в нас Іллірію. І це ще не кінець...» Світ варварів прийшов у рух, який дістав назву **Велике переселення народів** (IV—VII ст.). У Західну Римську імперію рушила сила-силенна варварів, зупинити яку було неможливо. Наслідком Великого переселення народів стало падіння Риму (410 р.), розорення його вандалами (455 р.), загибель Західної Римської імперії (476 р.) і створення варварських королівств.

2

Варварські королівства. Першу варварську державу на території Західної Римської імперії — **Тулузьке королівство** — утворили вестготи в 418 р. за згодою імператора Гонорія. Королівство фактично було самостійним, а його столицею стало місто Тулуза.

Приблизно в той самий час у Північній Африці виникло **Вандальське королівство** зі столицею на місці давнього Карфагена.

Сім'я

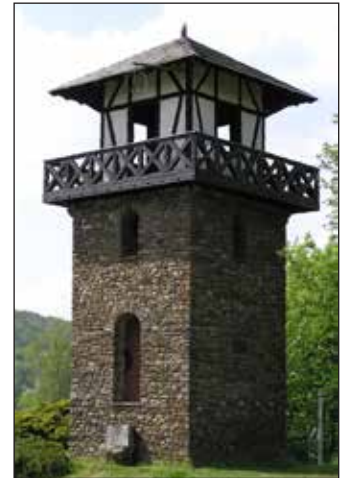
Рід

Плем'я

Племений союз

- Відновлена римська сторожова вежа, що входила в лімес, поблизу Рейнброля

Народні збори

Рада старійшин

Вождь

Дружина

- Система влади у варварських племен

■ Теодоріх I. . Ф. Кастелло

■ Собор Св. Трофима в Арлі — місце коронації королів Бургундії

■ Меровінгські фібули

У басейні річки Рони в середині V ст. виникло **Бургундське королівство** зі столицею в Ліоні. Невелике за розмірами, воно мало значний вплив на життя Західної Римської імперії.

Після усунення від влади римського імператора Ромула Августула виникло королівство Одоакра зі столицею в Равенні. Однак проти нового правителя змовилися імператор Східної Римської імперії Зенон і молодий вождь остготів Теодоріх. У результаті цього останній у 493 р. вдерся до Італії і, убивши Одоакра, проголосив себе «королем готів та італіків». Держава Теодоріха була найбільшим із королівств, заснованих германцями на території Римської імперії. Проте після смерті імператора його держава припинила своє існування.

Від середини V ст. розпочалося масове вторгнення на територію колишньої римської провінції Британія північно-західних германських племен саксів, англів і ютів. У результаті англосаксонського завоювання на землях Британії утворилися сім королівств. Згодом завойована ними країна стала називатися **Англією**. У цей самий час у Північній Галлії виникало **Франкське королівство**. Усі варварські королівства існували недовго: одні розпадалися, інші були завойовані. Лише Франкське королівство тривалий час зберігало свою могутність. Саме воно відіграло важливу роль у подальшому розвитку Європи.

3 Франкська держава Меровінгів. Назву «франки» (перекладають як «вільні», «важливі») почали використовувати від середини III ст. стосовно германських племен, які жили в нижній та середній течіях Рейну. У V ст. франки захопили Північно-Східну Галлію. Одним із найвідоміших вождів франків у той час був **Меровей**. Саме він започаткував першу королівську династію франків — **Меровінгів**. Найславетнішим представником цієї династії став онук Меровея — король **Хлодвіг** (481—511).

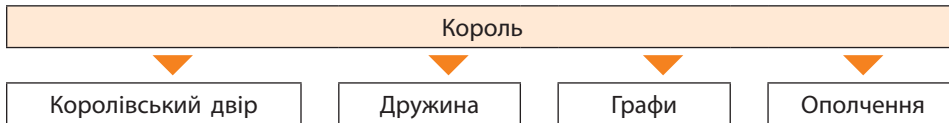
У 486 р. Хлодвіг уклав союз із вождями інших племен і вирушив у римські володіння. Поблизу міста Суасон у вирішальній битві франки розбили римські війська і завоювали Північну Галлію, де утворилося Франкське королівство.

Після завоювання Галлії Хлодвіг знищив більшість вождів, із якими разом воював проти римлян, і став **королем** — єдиним правителем держави.

Варварське королівство — держави, створені варварськими народами на території Західної Римської імперії в V ст.

Усі питання Хлодвіг вирішував самостійно або радився з довіреними особами. У розпорядженні короля була постійна військова **дружина**, на утримання якої, за римським звичаєм, почали збирати податки. Для збору податків і підтримання порядку в державі Хлодвіг із близьких йому людей призначав правителів — **графів**. Найвищим суддею у Франкському королівстві був сам король.

■ Система управління франками за Хлодвіга

Жителі завойованої франками Північної Галлії були християнами. Для того щоб посилити владу й авторитет серед них, Хлодвіг разом із дружиною в 496 р. прийняв християнство за західноримським зразком. Завдяки чому Хлодвіг і його наступники здобули підтримку з боку християнського духовенства, що полегшило подальше підкорення Південної Галлії, а також сприяло зміцненню авторитету королівської влади серед франків.

До завоювання Галлії у франків не було писаних законів, а існували лише звичаї, які в усній формі передавалися від покоління до покоління. Такі правила поведінки називають **звичаєвим правом**. Запис законів франків, зроблений за Хлодвіга, є однією з найвизначніших пам'яток звичаєвого права у Європі. Він дістав назву «**Салічна правда**» (за назвою франкського племені, із якого походив Хлодвіг, — салічні франки) і став першим збірником писаних законів у франків. Наказавши записати давні закони, Хлодвіг тим самим прагнув підкреслити, що король судив за давніми звичаями свого народу.

Після смерті Хлодвіга Франкське королівство було поділене між чотирма його синами, які продовжили завоювання батька. Водночас брати намагалися знищити один одного й загарбати чужі землі.

■ Битва Хлодвіга з вестготами. Мініатюра XIV ст.

■ Зображення Хлодвіга I на бронзовій медалі

Наприкінці VI ст. відбулися важливі зміни в системі землеволодіння франків. Земельні ділянки, отримані франками після завоювання Галлії, стали їхньою приватною власністю — **алодом**, який можна було вільно продати або заповісти. Поява приватної власності на землю свідчила про розпад давніх родових традицій і формування основи нового суспільства.

У другій половині VII ст. Франкське королівство остаточно занепало. Сучасники назвали цю добу «часом лінивих королів». Королі з династії Меровінгів лишалися при владі, але насправді всі справи вирішували королівські управителі — **майордоми**.

4

Каролінги. Франкська імперія. Наприкінці VII ст. єдиної Франкської держави фактично не існувало, до того ж їй загрожували

Бенефіцій — земельний наділ, який король або інший великий феодал надавав у довічне користування васалові на умовах несення військової чи адміністративної служби.

нові завойовники — араби. Боротьбу проти арабів очолив майордом **Карл Мартелл (715—741)**. Він розумів, що лише добре озброєний кіннотник міг зупинити арабів, основу війська яких складала легка кіннота. Проте спорядження вершника було дуже дорогим

(дорівнювало вартості 18—20 корів), і простий франкський воїн не мав змоги його купити.

Для придбання зброї і коней Карл почав відбирати землі в церкви й передавати їх у довічне володіння воїну за умови несення ним військової служби. Така форма володіння землею дістала назву **бенефіцій** (від латин. *beneficium* — благодіяння). Зі створенням важкої кінноти було започатковане **середньовічне рицарство** (від нім. *Ritter* — вершник, кінний воїн).

Спираючись на кінне військо, Карл Мартелл розбив арабів **732 р. в битві під Пуатьє**. Ця битва мала вирішальне значення для долі європейської християнської цивілізації Середньовіччя — було зупинено наступ арабо-мусульманського світу на Європу.

Наступником Карла Мартелла став його син **Піпін Короткий (741—768)**, який спочатку також мав титул майордома.

Усунувши від влади останнього короля з династії Меровінгів, у **751 р. Піпін Короткий став королем**. Щоб підкреслити священний характер своєї влади, він здійснив обряд помазання на царство.

Про обряд помазання на царство згадувалося в книгах Старого Заповіту. Під час цього обряду вищі священнослужителі змазували миром (особливою священною олією) чоло, руки і спину короля. При цьому, як вважалося, на монарха переходила дарована Богом вища благодать, і він перебував під божим захистом. Згодом обряд помазання на царство запозичили у франків інші європейські володарі.

Піпін Короткий передав свою владу сину Карлу, якого згодом назвуть Великим. Так була заснована нова династія, що дістала назву **Піпінідів, або Каролінгів**.

Карла Великого (742—814) вважають не тільки найвидатнішим представником династії Каролінгів, а й найвідомішим монархом усього Середньовіччя. Це й не дивно. Король франків та «імператор Заходу» швидко об'єднав у межах створеної ним імперії більшу частину Західної Європи. Він поклав край добі «темних віків», що панувала після загибелі Західної Римської імперії.

У той час із півночі й північного сходу державу Карла Великого оточували землі германських племен, передусім саксів; на півдні була Іспанія, захоплена арабами-мусульманами; на сході жили авари та слов'яни.

Ставши королем, Карл Великий у **773—774 рр.** остаточно знищив Лангобардське королівство і приєднав його землі до своєї держави. Найтривалішими і найважчими були війни проти саксів, що велися протягом **772—804 рр.** У **788 р.** Карл захопив Баварське герцогство. Він воював проти слов'янських народів, а згодом уклав із ними союз проти аварів і розпочав війну з Аварським каганатом — державою, утвореною кочовиками-аварами в Паннонії (тепер територія Угорщини). Ця війна тривала протягом **788—803 рр.** Воїни Карла Великого розгромили аварів, й Аварський каганат зник із карти Європи.

Унаслідок завоювань Карла Великого під його владою опинилася значна територія, що за розмірами нагадувала колишню Західну

- Клотильда Бургундська ділить королівство франків між чотирма синами Хлодвіга I

- Піпін Короткий підносить папі володіння Папською областю.

Римську імперію. Серед оточення Карла виникла ідея проголосити його імператором на зразок давніх римлян. 25 грудня 800 р. папа Лев III під час урочистого різдвяного молебню увінчав уклінного короля Карла великого імперською короною й оголосив його римським імператором. У 812 р. Візантія визнала Карла імператором Заходу.

Попри війни, король удосконалював систему управління державою, піклувався про розвиток культури. Недарма цей час учені згодом називали «**Каролінгським відродженням**». То був період розвитку освіти, відродження інтересу до праць давніх римських і грецьких мислителів, майже забутих за попередніх століть.

Держава Карла Великого була поділена на окремі округи — **графства**. Призначені королем графи збирали податки, здійснювали судочинство, очолювали місцеве ополчення.

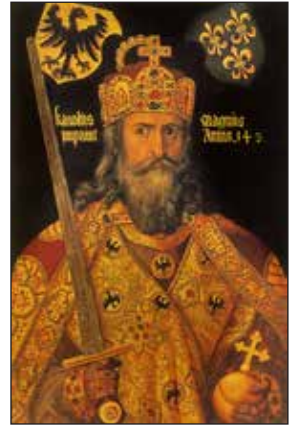
Майже всі дрібні вільні власники землі перетворилися на залежних селян, оскільки не могли самі витримати тягар військової служби і придбати необхідне спорядження. Тому Карл набирав до війська лише власників чотирьох наділів. Іншим селянам доводилося або на спільні кошти відправляти до війська одного кіннотника, або шукати захисників, які могли б звільнити їх від служби. Захисниками селян ставали великі світські або церковні землевласники. Залежні селяни звільнялися від військової служби і втрачали давні права: їхнім суддею і господарем ставав захисник.

5**Загибель імперії Карла Великого. Утворення держав середньовічної Європи.**

Карл Великий помер 814 р. та був похований в Аахені, де жив останні роки. Після смерті короля створена ним імперія проіснувала недовго. Причини розпаду полягали у самому характері держави, створеної Карлом Великим. Він силою об'єднав народи, різні за рівнем розвитку і культурою, у яких спільною була лише християнська віра. Господарство мало натуральний характер: усі необхідні речі та продукти вироблялися не для продажу, а власного споживання. Відсутність торговельних зв'язків спричинила ізоляцію окремих областей держави Карла Великого.

Графи, які управляли землями, прагнули закріпити їх за собою, щоб передавати в спадщину нащадкам. Навіть власники дрібних бенефіціїв вважали їх своєю власністю. Графства, та великі, також дрібні землеволодіння перетворювалися на центри політичного і господарського життя. Оскільки таких володінь було багато, а міцної системи управління у Франкській імперії не існувало, то вона почала швидко розпадатися. За онуків Карла Великого — Лотаря, Людовика Німецького і Карла Лисого — протистояння загострилося.

У 843 р. на з'їзді у **Вердені** онуки імператора уклали угоду про поділ імперії на три частини. Імператорський титул зберігався за Лотарем, але ніяких особливих прав стосовно братів, які стали самостійними королями, він не мав. Верденський поділ імперії онуками Карла Великого започаткував три майбутні західноєвропейські держави — Німеччину, Італію і Францію.

■ Карл Великий

418 р.	Утворення Тулузького королівства
476 р.	Падіння Західної Римської імперії
486 р.	Заснування Франкського королівства. Початок правління династії Меровінгів
493—526 рр.	Правління Теодоріха Великого в Італії
732 р.	Битва при Пуатьє
751 рр.	Помазання на царство Піпіна Короткого. Початок правління династії Каролінгів
754	Заснування папської держави
800—843 рр.	Існування імперії Карла Великого

Запитання і завдання

1. Що таке «Велике переселення народів»? Коли воно відбулося? 2. Як, коли і чому на теренах Західної Римської імперії виникли варварські королівства? Назвіть найбільші з них. 3. Завдяки чому Карлу Мартеллу вдалося зупинити просування арабів? Які це мало наслідки? 4. Які території були захоплені Карлом Великим? Покажіть їх на карті. 5. Що спонукало Хлодвіга прийняти християнство? 6. Розкажіть про появу «Салічної правди». У чому ви вбачаєте її історичне значення? 7. Розкрийте причини розпаду Франкської імперії. Як він відбувався?
- ★ 8. Використовуючи матеріал параграфа і документ до нього, складіть історичні портрети короля Хлодвіга та імператора Карла Великого. 9. Поясніть твердження: «У завершальний період існування Римської імперії відбувався процес варваризації Риму і романізації варварів».
- ★ 10. Якими були наслідки розпаду імперії Карла Великого?

§ 3. Людина в Середньовіччі

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як у Середні віки складалися відносини між людиною і природою; яким було населення середньовічної Європи; що таке внутрішня колонізація.

Взаємодія людини і природи в Ранньому Середньовіччі. У Ранньому Середньовіччі (V—X ст.) більшу частину Європи вкривали ліса. Ліс у ті часи був основним джерелом життя і доходів. Там випасали худобу, відгодовували жолудями свиней. Завдяки цьому селянин отримував на зиму гарантований запас м'ясної їжі. У лісі заготовляли дрова для опалення й виготовляли деревне вугілля — важливий компонент для виробництва залізних знарядь праці та зброї. Ліс також забезпечував і будівельними матеріалами.

У лісі збирали всілякі смолисті речовини для виготовлення смолоскипів. Тут також заготовляли кору дуба, без якої неможливо було б вичиняти шкури тварин. Попіл спалених кущів підліску використовували для відбілювання або фарбування тканин. Крім того, у лісі й на галявинах збирали лікарські рослини — єдині лікувальні засоби в той час. Ліс був також місцем полювання.

У той самий час ліс для середньовічної людини являв собою небезпеку. Він був горизонтом, кордоном між володіннями сеньйорів. Із лісу з'являлися голодні вовки, розбійники і завойовники. Не-

- Полювання з собаками в лісі біля замку (з «Книги часу» графа Беррі).

- Збирання врожаю на королівських землях

дивно, що в казках і легендах тих часів ліс і його мешканці були обов'язковими персонажами.

Із Капітулярію Віліса (початок IX ст.)

Хай гарно слідкують за нашими лісами і гаями; і там, де є місце для розчистки, хай наші економи це зроблять, і хай вони стежать за тим, щоб поля не захоплювали ліси; і повинні бути такі ліси, де не можна багато рубати дерев або завдавати їм іншої шкоди, і хай вони слідкують за дичиною в лісі; і хай також візьмуться за яструбів і шулік для нашого полювання; і хай збирають оплату, яка нам належить за це. І хай економи, якщо вони пасуть свиней у лісі, хай управителі чи їхні люди, хай вони перші заплатять десятину так, аби дати приклад іншим, щоб потім й інші також заплатили.

- ? 1. Які настанови дає сеньйор своїм управителям? 2. Як сеньйор ставився до лісу? 3. Чим можна пояснити таке його ставлення?

Серед лісів розташувалися невеликі поселення, до яких прилягали клаптки землі. На них вирощували городину, бобові та зернові культури.

2

Населення. Міграції. Небезпеки середньовічної людини. Європу за середніх віків населяли романізовані народи колишньої Римської імперії: греки, кельти, германці, слов'яни, фракійці, балти, угро-фіни. Учені вважають, що після розпаду Римської імперії кількість населення у Європі значно скоротилася.

Найбільшими небезпеками середніх віків були голод, хвороби (епідемії) та війни. Постійна загроза голоду — характерна риса середньовічного суспільства. Недостатній рівень розвитку техніки

- Пілігримів легко впізнавали за одягом, який вони носили, і символами місць паломництва, що вишивалися на одязі.

призводив до низьких врожаїв. Становище залежних селян було дуже тяжким. Середньовічна Європа постійно перебувала на межі голоду.

Ті, хто не гинув від голоду, страждали від хвороб. Погане харчування, неякісні продукти, відсутність уявлень про гігієну, відсутність елементарної медичної допомоги робили середньовічну людину надзвичайно вразливою до різних захворювань — туберкульозу, малярії, прокази, холери, дизентерії, тифу.

Безпорадні та зневірені люди вбачали в них Божу кару і зверталися по допомогу до святих. Уважалося, що паломництво і дотик до їхніх мощей лікує хвороби.

Не менш катастрофічні наслідки мали війни. Вони знищували й без того мізерні запаси продовольства, доводили до жебрацтва людей, послаблюючи їхню здатність протистояти хворобам й епідеміям.

Усі небезпеки середньовічної людини призводили до того, що середня тривалість життя становила 22—32 роки.

Середньовічне суспільство постійно перебувало в русі. Що ж штовхало цих людей вирушати у довгий і небезпечний шлях? Причин існувало кілька.

Середньовічне суспільство було досить бідним. Як правило, усе майно звичайної людини вміщувалося в невелику торбинку, і тому в пошуках кращої долі людина готова була йти в далекі країни. До

Міграції — переселення народів з місць постійного проживання на нові землі.

того ж, уся земля належала сеньйорам, а селянин лише працював на ній.

Інша верства населення — рицарі, щоб отримати землю, також готові були вирушати в будь-який похід. У далеку дорогу людей штовхало християнство — вони йшли до місць паломництва, щоб спокутувати свої гріхи. До того ж, люди рятувалися втечею від епідемій хвороб, голоду, війн й інших негараздів.

Лише з початком XIV ст. європейці поступово стають домовальниками.

■ Сім смертних гріхів. І. Босх

■ Чотири вершники Апокаліпсису. А. Дюрер

3 **Внутрішня колонізація. Криза XIV—XV ст.** Наприкінці XI ст. населення середньовічної Європи почало відчувати, що йому вже «тісно» на своєму континенті. Це примушувало європейців розпочати освоєння нових земель — **колонізацію**. Часом активної європейської колонізації став період XI—XIII століть.

Насправді вільних земель у Європі на той час вистачало. Однак потрібно було лише багато працювати для того, щоб вони давали врожаї та годували людей. Нові землі селяни освоювали з великими труднощами. Вони вирубували ліси, осушували болота й перетворювали їх на родючі поля. Цей процес був дуже важким, виснажливим і тривалим.

Сеньйори підтримували зусилля селян, адже розуміли: освоєння нових земель дасть більше продуктів харчування. Заохочуючи селян до обробітку цілих земель, феодалі звільняли їх на певний час від сплати податків.

У більшості районів Європи почали застосовувати трипільля.

У цей час також почали застосовувати органічні добрива. Запруджені зміни дали можливість дещо збільшити врожайність.

Зовнішня колонізація — захоплення нових земель силою зброї за межами поширення Західної Європи християнської цивілізації.

Внутрішня колонізація — освоєння селянами вільних земель у Європі.

■ Ілюстрація «Чорної смерті» з Тоген-бурзької біблії. 1411 р.

■ Селяни в полі

Свою землю селянин ділив на три частини. Перша частина з осені засівалася озимими культурами. Друга — навесні яровими. Третя — відпочивала, тобто перебувала під паром. Наступного року перше поле залишали під паром, друге засівали озимими, а третє — яровими культурами. Крім того селяни застосовували сівозміну — на одному й тому самому полі не сіяли декілька років поспіль одну й ту саму культуру.

Внутрішня колонізація мала позитивні наслідки. Так, кількість населення Європи подвоїлася. Вдалося подолати постійну загрозу голоду. Змінився раціон харчування: зернові та городні культури поступово витіснили дари лісів. Завдяки наполегливій людській праці за кілька століть «Європа лісів» поступово перетворилася на «Європу полів». На початку XIV ст. процес розвитку Європи уповільнився, а з 1316 р., коли стався великий голод, взагалі припинився. Економіку Європи охопила глибока криза, яку вдалося подолати лише через сто років.

Запитання і завдання

1. Чи справедливо називати Європу V—X ст. «країною лісів»? Що ліс давав людині? 2. Чому в Ранньому Середньовіччі європейці часто змінювали місце проживання? 3. Які небезпеки загрожували середньовічній людині? 4. Чому в XIV—XV ст. Європу охопила криза? Якими були її прояви?

★ 5. Підготуйте розповідь від імені людини, що пережила «чорну смерть» 1348—1351 рр. 6. Заповніть таблицю «Внутрішня колонізація у Європі».

Чинники		Результати	
Позитивно впливали	Негативно впливали	Позитивні	Негативні

§ 4—5. Візантійська імперія

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як виникла Візантійська імперія; хто були наймогутніші імператори; яка роль Візантії в історії людства; чому занепала і як загинула імперія.

Народження Візантії. Візантійську імперію історики називають «золотим містком» між Стародавньою історією та Новим часом. У «темні віки» Раннього Середньовіччя візантійці зберегли досягнення античної культури та, поєднавши їх з ідеалами християнства, передали сусіднім народам.

На місці давньої грецької колонії Візантія римський імператор **Константин I Великий** у 330 р. заснував нову столицю Римської імперії — місто **Константинополь**. За назвою «Візантія» історики згодом і назвали Східна Римська імперія. Проте самі візантійці іменували себе ромеями (римлянами), а свою державу — ромейською.

Часом появи Східної Римської імперії, або Візантії, вважають **395 р.**, коли імператор Феодосій Великий поділив імперію між своїми синами. Під час варварських завоювань хитрі константинопольські імператори змогли врятувати свої володіння й спрямувати варварів на землі Західної Римської імперії. У той час коли Західна Європа лежала в руїнах, Візантійська імперія міцніла й розквітала.

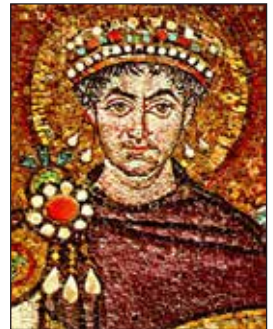
Населення Візантії складали греки, сирійці, євреї, єгиптяни, вірмени, грузини та інші народи. Найбільшими містами були Константинополь, Александрія, Антіохія із населенням по 200—300 тис. жителів. Столиця імперії — Константинополь — була розташована на березі протоки Босфор, де перетиналися найважливіші торговельні шляхи: морський — із Чорного моря до Середземного та суходільний — із Європи до Азії. Візантія вела торгівлю з Китаєм, Іраном, Індією, країнами Західної та Східної Європи.

■ Герб та прапор Візантії

■ Константин I

■ Юстиніан I

За своїм державним устроєм Візантія була **монархією**. Уся повнота влади належала **василевсу** (грецька назва імператора), який був «нижчим від Бога і наступним після Бога». Християнська церква підтримувала владу імператора, уважала його захисником церкви й вимагала від підданих віддавати йому богорівну шану. Однак важливою особливістю було те, що священною вважалася лише посада імператора, а не його особа. Імператор не успадковував престолу, а обирався армією, **синклітом** (грецька назва Сенату) і народом. Водночас влада імператора була абсолютною та необмеженою. Він був понад законом, розпоряджався життям і майном своїх підданих. Імператор правив країною за допомогою великої кількості чиновників, а також синкліту, що був дорадчим органом при імператорі. Він був і главою держави, і вищим законодавцем, і керівником уряду, і вищим суддею, і головнокомандувачем армії.

2 **Візантія за Юстиніана I Великого.** За часів правління **Юстиніана I** (527—565 рр.) Візантійська імперія досягла вершини своєї могутності. Юстиніан мав добру освіту, був працелюбним, рішучим, наполегливим і талановитим керівником. Проте в ньому ніби співіснували дві особистості. З одного боку, Юстиніан дозволяв будь-якій людині висловити власну думку і ніколи не показував свого незадоволення зовні, але водночас, за свідченнями сучасників, був хитрим і підступним, уміло приховував гнів.

За розумом і вдачею Юстиніану відповідала його дружина Феодора. У 527 р. Юстиніан і Феодора були проголошені імператором та імператрицею Візантійської імперії.

За наказом Юстиніана I в 528—534 рр. було укладено зібрання законів «**Звід громадського права**», де поєдналися давні правові норми Риму й духовні цінності християнства. «Звід...» проголошував рівність усіх громадян перед законом. Хоча рабство не скасовувалося, але заборонялося вбивати рабів, і вони отримували змогу звільнитися. Закони Юстиніана зрівнювали в правах чоловіка та жінку, забороняли розлучення, засуджене християнською церквою. У «Зводі...» проголошувалася ідея необмеженої та абсолютної влади імператора. Було закріплено право недоторканності приватної власності. «Звід...» став основою для розроблення законів більшості країн Західної Європи у XII—XIV ст.

Перетворення, розпочаті Юстиніаном, вимагали значних коштів. Зростання податків хабарництво чиновників у **532 р.** викликали в Константинополі повстання, яке дістало назву «**Ніка**» (через гасло повстанців «Ніка!» — «Перемога!»). Тривало воно вісім днів.

■ Весілля Юстиніана I и Феодори (VI ст.).
Мозаїка

■ Юстиніан розповідає історію Римської імперії. Джованні ді Паоло

Імператор підкупив вождів повстання і за допомогою загонів варварів-найманців придушив заколот, убивши близько 35 тис. людей.

Розправившись із повстанцями, Юстиніан узявся за здійснення головної мети свого життя — відновлення Римської імперії в колишніх кордонах.

У 534 р. візантійська армія на чолі з видатним полководцем Велизарієм розгромила вандалів і захопила Північну Африку. Далі армія Велизарія, оволодівши островом Сицилія, вдерлася до Італії, у 536 р. без бою вступила до Риму, а за три роки візантійці захопили столицю варварів Равенну. Здавалося, що Юстиніан уже майже досяг заповітної мети, але тут Візантія зазнала нападу з боку слов'ян і персів. Імператор відкликав Велизарія і відправив його з армією на захист східних кордонів. Полководець упорався і з цим завданням. До завоювання земель на Заході Юстиніан повернувся лише 552 р., і хоча не зміг відновити межі Римської імперії часів імператора Константина, проте збільшив територію своєї держави майже вдвічі.

За часів правління імператора Юстиніана I Візантійська імперія перетворилася на центр християнської цивілізації серед варварського світу.

i

3 Візантія та араби. Правління Льва III Ісавра. Іконоборство. У першій половині VII ст. біля кордонів Візантії з'явився новий ворог — араби. Під прапором «священної війни в ім'я Аллаха» вони розпочали стрімке завоювання східних візантійських провінцій. Протягом 636—642 рр. Візантія втратила Сирію, Палестину, Верхню Месопотамію, а ще через півстоліття — Північну Африку. Порівняно з добою Юстиніана I територія імперії зменшилася втричі.

Незабаром араби поклали край пануванню візантійців і на морях, створивши могутній флот і відібравши у них острови Крит, Сицилію та території на узбережжі Балканського півострова. Починаючи з 672 р. араби кілька разів намагалися захопити Константинополь, однак візантійці відбивали їх від стін міста, а арабський флот знищували «грецьким вогнем».

«Грецький вогонь» — таємну зброю Візантійської імперії — винайшов сирійський архітектор і хімік Каллікон. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали зі спеціальних помп або наливали в мушлі й кидали з катапульти на ворожі кораблі. Склад цієї суміші настільки ретельно приховувався, що й дотепер усі її складники невідомі. Вірогідно, «грецький вогонь» містив смолу, сірку, селітру, нафту. Наслідки використання «грецького вогню» були жахливими. Палаюча масляна рідина перетворювала все на попіл, її неможливо було загасити і врятуватися від неї плавом: суміш горіла на воді. Упродовж століть володіння цією зброєю забезпечувало перемоги візантійцям, особливо на морі.

У 717 р. араби втретє розпочали штурм Константинополя. Завдяки рішучим діям візантійського війська на чолі з імператором **Львом III Ісавром** (717—741) ворога вдалося зупинити й відкинути від міста. Із 1800 кораблів в арабів залишилося лише п'ять, із 200 тис. воїнів урятувалося лише 30 тисяч.

Перемога Льва III Ісавра над арабами зупинила просування арабів на землі Візантійської імперії та врятувала християнську Європу від мусульманської навали.

Боротьба проти арабів спонукала Льва III Ісавра реорганізувати візантійську армію. Імператор вирішив створити кінне військо. Од-

нак озброєння кіннотника коштувало дорого. Тоді візантійці скористалися досвідом арабів: вони роздавали землі із селянами, що їх обробляли, воїнам, які за прибуток від цих земель могли

Іконоборство — релігійно-політичний рух, спрямований проти вшанування ікон.

купувати коней та озброєння. Проте здійснення цієї ідеї вимагало вільних земель для розподілу. Великими земельними ділянками володіла церква. Можливість отримати їх з'явилася в імператора завдяки **руху іконоборців**, приводом до якого стали суперечки між прихильниками й противниками вшанування ікон, хрестів і святих мощей. Противники вшанування ікон стверджували, що поклоніння іконам є ідолопоклонством, оскільки це поклоніння речам, а не Богу, але прихильники вшанування ікон були іншої думки: вони вважали, що в цих святих предметах присутня Божя сила.

■ Використання «грецького вогню»

■ Міські стіни Константинополя

Лев III скористався із цих суперечок: у 726 р. він видав указ про заборону поклоніння іконам, розпочавши відбирати землі в монастирів. Ділянки відібраних монастирських земель надавалися воїнам-кіннотникам. Населення Візантії розділилося: військова знать підтримувала імператора, а більшість простого народу й духовенства засуджувала його. Боротьба між прихильниками та противниками шанування ікон тривала понад століття. Нарешті в 843 р. шанувальники ікон перемогли: культ ікон було відновлено, а іконоборців засуджено церквою. У цій боротьбі загинула велика кількість шедеврів візантійського мистецтва.

Рух іконоборців дав можливість Льву III Ісавру створити візантійську кінноту, що перетворилася на окрему суспільну верству на зразок західноєвропейських рицарів.

4 Правління Македонської династії. Доба правління імператорів Македонської династії стала часом розквіту Візантії. Константинополь перетворився на найбільший на той час торговельний центр, а візантійські купці підпорядкували собі всю торгівлю між Заходом і Сходом. Саме завдяки торгівлі до скарбниці імператора надходили величезні прибутки.

Засновником Македонської династії став імператор **Василій I (867—886)**.

Наприкінці IX ст. Візантія розгорнула активну діяльність із християнізації сусідніх варварських народів. Посланці константинопольського патріарха відправлялися нести світло християнської віри до сербів, болгар і у Великоморавську державу. Проповідники Кирило і Мефодій створили слов'янську абетку й переклали Біблію слов'янською мовою, що створило умови для поширення християнства серед слов'ян.

■ Васильй премагає у борцівському поєдинку болгарського чемпіона. Зі старовинного манускрипту

Майбутній імператор Васильй I народився в селянській родині. Під час одного з болгарських набігів потрапив у полон і тривалий час жив серед своїх поневолювачів. Після повернення до Візантії Васильй улаштувався працювати конюхом в імператорських стайнях. Завдяки своїй красі, розуму, силі та іншим здібностям він зробив чудову кар'єру: із конюха виріс до співправителя імператора Михайла III. Імператор швидко став відчувати небезпеку з боку свого співправителя і наказав його вбити. Проте Васильй виявився спритнішим: убив Михайла III і сам став імператором. Щоб не втратити владу, він установив порядок, за яким престол могли успадкувати лише члени правлячої династії. Завдяки цьому наступники Василья I правили Візантією до 1081 р.

Від другої половини IX ст. Візантія розпочала тривалі війни за повернення втрачених територій. Найбільших успіхів у цьому досяг імператор **Васильй II Болгаробійця (976—1025)**.

Правління Василья II розпочалося за тяжких часів. На землі імперії почалися набіги болгар. Цар Болгарії Самуїл, скориставшись тривалими візантійськими заколотами знаті проти імператора, захопив Східну Болгарію і частину Сербії. Лише в 1014 р. він домігся вирішальної перемоги над болгарами.

i

5

Візантія і турки-сельджуки. Епоха Комнінів. Безперервні війни, які вела Візантія на початку XI ст., виснажили її. У середині країні між знаттю та імператором розгорнулася боротьба за трон. Поки велася боротьба за владу, армія слабшала, а імперія знову опинилася в оточенні ворогів. На Балкани з Причорноморських степів вторглися орди печенігів і болгар. Нормандці захопили останні володіння візантійців в Італії. Однак найнебезпечнішими ворогами були турки-сельджуки, які наступали на східні кордони імперії.

Турки-сельджуки належали до тюркських народів, давня батьківщина яких розташовувалася в низовині річки Сирдар'ї, поблизу Аральського моря. Звідси одне з тюркських племен на чолі з вождем Сельджуком перекочувало на захід. Поступово турки-сельджуки підкорили інші тюркські й турецькі племена та захопили більшу частину Передньої Азії, Ірак, Іран, Середню Азію. Навіть правитель Арабського халіфату, багдадський халіф, був змушений підкоритися туркам і визнати їхнього вождя Торгул-бека султаном і «царем Сходу і Заходу». Від підкорених іранців турки прийняли іслам й утворили нову велику мусульманську державу — Сельджуцький султанат.

У 1068 р. візантійський імператор Роман IV розпочав війну проти турків, які спустошували землі імперії. Війна точилася з перемінним успіхом. Навесні 1071 р. біля вірменського міста Манцикерта візантійська армія зазнала цілковитої поразки. Імператор і всі воєначальники потрапили в полон. Султан Альп-Арслан («Хоробрий Лев») відпустив імператора лише після його згоди виплачувати сельджукам величезну данину.

Звістка про поразку під Манцикертом приголомшила візантійців — переможений імператор втратив престол, а договір із сельджуками було розірвано.

Турки, не отримавши обіцяного, рушили завойовувати візантійські володіння в Малій Азії. На захоплених землях вони утворили державу **Румський султанат**, або Рум (Рим) — так завойовники називали Візантію. Тепер зі своїх володінь вони могли бачити палац Константинополя, що розкинувся на протилежному боці затоки.

Загроза неминучої загибелі Візантії викликала нову хвилю боротьби за імператорський престол. Нарешті, у 1081 р. до влади прийшов досвідчений воєначальник Олексій Комнін, який заснував нову **династію Комнінів (1081—1204 рр.)**, яка на ціле століття повернула Візантії колишню славу й могутність. Вирішальну роль у відродженні Візантії відіграв **Олексій I Комнін (1081—1118)**. Спираючись на своїх прибічників, він придушив бунтівну константинопольську знать, конфіскував її майно і набрав найману армію.

Спираючись на нову армію, Олексій розпочав війну проти ворогів імперії. Спершу він прогнав від східних кордонів турків, а потім рушив проти норманів. Після чотирирічної війни в 1085 р. Олексій переміг норманів і примусив їх залишити Балканський півострів. За допомогою дипломатії він упорався із загрозою з боку печенігів. Завдяки щедрим дарам імператор зробив своїми союзниками інших кочовиків — половців, за допомогою яких і розбив печенігів. Після цих перемог у Візантійській імперії настав спокій.

■ Перемога Альп-Арслана в битві під Алеппо в 960 р. Мініатюра з Мадридської хроніки Іоанна Скілиці

За часів правління сина Олексія **Іоанна I Комніна** (1118—1143 рр.) Візантія розпочала боротьбу зі своїм торговельним конкурентом — Венецією. За наказом імператора всіх венеціанських купців було кинуто до в'язниць і відібрано торговельні привілеї. Мабуть, ніхто серед візантійців тоді не міг уявити, до яких наслідків призведе ця подія в майбутньому. Поки імперія вела наполегливу боротьбу, поряд із її східними кордонами знову посилювався Румський султанат. У 1076 р. імператор Мануїл I розпочав грандіозний похід проти турків, однак у битві біля міста Міріокефала зазнав нищівної поразки. Візантія втратила свої володіння в Малій Азії. Останнє століття слави Візантії минуло: імперія на всіх своїх кордонах перейшла до оборони.

6 Катастрофа 1204 р. По смерті Мануїла I Візантія остаточно занепадала. Розпочалася жорстока й кривава боротьба за владу. Останній імператор із династії Комнінів **Андронік I** (1183—1185 рр.) закривавив свої руки вбивством попередника, 14-річного **Олексія II** (1180—1183 рр.), установив у країні справжній терор та був убитий розлюченим натовпом під час повстання в Константинополі. Новим імператором став Ісак Ангел (1185—1195 рр.). Проте імперія розпадалася на очах. Угорці оволоділи Далмацією, нормани знову вторглися на Балкани, болгари звільнилися від влади візантійців і відродили свою державність, серби здобули незалежність.

Однак Ісак Ангел замість того, щоб піклуватися про державу, витрачав значні кошти на будівництво величних споруд та інші особисті потреби. Скориставшись невдоволенням народу, брат осліпив імператора й захопив трон, ставши Олексієм III (1195—1204 рр.). Проте син Ісака зміг утекти до Італії, де звернувся до рицарів, що готувалися до Четвертого хрестового походу, із проханням допомогти йому повернути трон батька. Уперше за весь час існування «місто Константина» було захоплене й пограбоване ворогом.

- Взяття Едесси візантійською армією та араська контратака. Мініатюра з Мадридської хроніки Іоанна Скіпиці

Землі Візантії, захоплені хрестоносцями, назвали **Латинською Романією** (Романією називали в Західній Європі Візантію) і поділили на Латинську імперію (або власне Романію) зі столицею в Константинополі та залежні від неї держави хрестоносців на Балканах, володіння Венеції, Генуї та ордену іоаннітів. 16 травня 1204 р. в соборі Святої Софії коронувався перший імператор Романії, один із вождів хрестоносців, фландрський граф Болдуїн.

На завойованих землях латиняни встановили західноєвропейські порядки за французьким зразком.

7 Відродження і загибель Візантії. Латиняни не змогли підкорити всі візантійські провінції — візантійці чинили відчайдушний опір. У непідкорених землях виникли три грецькі держави, що вважалися наступниками імперії — **Нікейська імперія, Епірське царство і Трапезундська імперія**. Ці держави розгорнули боротьбу за відновлення Візантії. Поступово провідна роль у боротьбі проти латинян перейшла до Нікейської імперії. Новим імператором було обрано представника знатного роду Феодора Ласкаріса, який почав боротьбу за відродження Візантії.

Вирішальних успіхів у боротьбі за відновлення Візантії досяг нікейський імператор **Іоанн III Ласкаріс** (1222—1254 рр.). На третьому році свого правління Іоанн III розбив війська хрестоносців. Потім він поступово об'єднував під своєю владою більшість колишніх візантійських земель.

За часів правління Іоанна III імперія досягла розквіту, який нагадував її жителям давні часи. Розвивалися сільське господарство, ремесла. Для сприяння розвитку ремесел Іоанн заборонив своїм підданим носити одяг з іноземних тканин і наказав користуватися лише тим, що зроблено візантійськими майстрами.

■ Константин Палеолог. Защитники Константинополя. 1453 р. Художник-гравер Тассос

Візантійську імперію було відновлено за нікейського імператора **Михайла VIII Палеолога (1259—1282 рр.)**, засновника останньої династії візантійських імператорів.

Латиняни на той час зазнали від візантійців багатьох відчутних ударів, але ще утримували Константинополь. Щоб оволодіти містом, імператор Михайла VIII наказав поставити у фортецях поряд із містом гарнізони, які постійно здійснювали вилазки проти латинян. Одного разу загін нікейського імператора, що рухався повз Константинополь, вирішив у черговий раз налякати противників.

Сталося так, що всі сили хрестоносців були в морському поході проти нікейців, і в місті залишався лише імператор із невеликим загonom. Нікейці легко оволоділи стінами, відкрили ворота міста і впустили інших. Так несподівано візантійці захопили Константинополь. Коли хрестоносці повернулися, то спробували дістатися до міста, але зазнали поразки й були змушені на кораблях повертатися до Західної Європи. Так Латинська Романія припинила існування.

15 серпня 1261 р. **Михайл VIII Палеолог** став першим імператором відновленої Візантійської імперії. Проте влада візантійських імператорів поширювалася лише на частину Балканського півострова, невелику територію Малої Азії та кілька островів в Егейському морі.

Відродженій імперії відразу почала загрожувати нова небезпека — турки-османи, із якими вона впоратися не змогла. 29 травня 1453 р. тисячолітня імперія впала. Деякі історики говорять про цю дату як про кінець епохи Середньовіччя.

8 Побут візантійців. Занепад культури, що відбувався на Заході після варварської навали, не торкнувся Візантійської імперії. Життя візантійців за Середньовіччя розвивалося на зразок життя давніх римлян.

Будинки візантійців були обставлені, залежно від прибутків господаря, різноманітними меблями. Прості візантійці сиділи на стільцях за столами, а відпочивали у високих кріслах — римський звичай вживати їжу лежачи зник. Одяг ховали у скрині. У будинках знаті меблі були прикрашені різьбленням, оздоблені коштовним камінням і слоновою кісткою. Ліжка й підлоги вкривалися килимами і звіриними шкурами. У більшості будинків знаті були засклені

вікна, вони опалювалися жаровнями з вугіллям й освітлювалися масляними світильниками. Бідняки тіснилися в убогих комірках, де з меблів міг бути лише один напханий очеретом матрац.

Їли візантійці зазвичай двічі на день. У будинках знаті влаштовувалися великі бенкети, де гостей пригощали рідкісними стравами. Для більшості простих візантійців звичною їжею були варена риба, боби, хліб, сир, різноманітні овочі та фрукти.

За одягом візантійця можна було визначити, до якої суспільної верстви він належить. Знать носила одяг, виготовлений із лляних, вовняних, шовкових тканин, прикрашений орнаментом. На бенкети зверху одягали довгий плащ — хламиду. Звичним одягом простих візантійців був хітон — сорочка з грубої тканини, штани, чобітки і короткий плащ. Заможні жінки й чоловіки носили багато ювелірних прикрас: каблучок, браслетів, застібок на плащах тощо.

Важливе місце в побуті візантійців посідала християнська церква. Усі найважливіші події життя людей були пов'язані з церковними обрядами — хрещення, вінчання, похорон. У містах було багато храмів. Кілька разів на день візантійці молилися: ранкова й вечірня молитва були обов'язковими. Особливо поклонялися Богородиці, вважаючи її захисницею грішників, ближчою до людей, ніж Христос.

9 **Культура Візантії.** За багатовіковий період свого існування Візантія створила потужну і своєрідну культуру, що ввібрала в себе давньоримські традиції.

Від початку й до кінця існування імперії візантійське суспільство дуже поважало й цінувало знання. Уміння читати й рахувати було поширене серед більшості населення Візантії. Потяг до здобуття знань стимулювала постійна потреба держави в освічених людях, необхідних для поновлення державних урядовців. Освічена людина у Візантії

■ Візантійська ікона Божої Матері Влахернської, захисниці імперії

■ Христос, що благословляє Константина Багрянородного (близько 945 р.)

■ Малюнок з Віденського Діоскориду — давнього рукопису «Про лікарські рослини»

■ Мозаїка Софійського собору в Константинополі

мала можливість обійняти високу посаду, що відкривало шлях до влади й багатства.

Візантія набагато перевищувала країни Західної Європи за кількістю освічених людей завдяки розвиненій мережі шкіл, що були як безкоштовними — церковні, монастирські, міські, де могли навчатися діти бідняків, так і платними — приватні, для дітей візантійської знаті. Школа мала два ступені: початковий і середній. У початковій школі вивчали три головні цикли наук — «тривіум»: граматику, діалектику та риторику. Середній ступінь передбачав «квадриум», до якого входили чотири головні предмети: арифметика, геометрія, астрономія та музика. Крім цих головних наук, у різних школах додатково вивчалися етика, право, політика, філософські науки.

Великі досягнення були зроблені візантійцями в розвитку наукових знань. Учений Лев Математик, один із засновників алгебри (він перший почав використовувати літерні позначення), винайшов у IX ст. світловий телеграф для передачі повідомлень на відстані. За допомогою цього винаходу в столиці дізнавалися про вторгнення арабів на східних кордонах імперії.

Імператор **Константин Багрянородний** (913—959) вирішив зібрати всі знання, накопичені людством від початку свого існування. Сотні вчених за його наказом розпочали цю грандіозну працю. Вони написали близько 50 своєрідних «енциклопедій» та окремих трактатів з астрономії, медицини, історії, географії, військового мистецтва, дипломатії та інших наук. Сам імператор також написав кілька творів до цього зібрання наукових знань людства. До нашого часу збереглися праці імператора «Про феми», «Про керівництво імперією» і «Про церемонії імператорського двору».

■ Фрески базилики Сан-Марко у Венеції, виконані візантійськими майстрами

■ Собор Святої Софії, зведений за наказом імператора Юстиніана I

Візантія мала надзвичайно високий для свого часу рівень розвитку будівельної техніки. Ви вже знаєте про храм Святої Софії в Константинополі, побудований у VI ст. за наказом імператора Юстиніана I. Спорудити його було можливо за умови досконалого володіння будівельною справою: умінням виготовляти міцну цеглу, якісний вапняний розчин, укласти цеглу, створювати монументальні бані тощо.

З архітектурою був тісно пов'язаний живопис. Візантійські майстри прикрашали стіни храмів **фресками** — розписом водяними фарбами сирій штукатурки та **мозаїками** — зображеннями, викладеними різнокольоровими камінцями або шматочками смальти (різнокольорового скла). Визначними зразками мистецтва візантійської мозаїки були зображення в храмі Святої Софії в Константинополі, зображення імператора Юстиніана та імператриці Феодори в церкві Сан-Вітале в Равенні. Високого рівня розвитку досягло мистецтво **ікони** — живописних зображень Христа, Богоматері та різних біблійних сюжетів на дерев'яних дошках.

Фреска — живописний твір, виконаний водяними фарбами на сирій штукатурці.

395 р.
527—565 рр.
532 рр.
726—843 рр.
867—886 рр.

Розділ Римської імперії на Західну й Східну.
Правління імператора Юстиніана I.
Повстання «Ніка» в Константинополі.
Боротьба іконоборців й іконошанувальників у Візантії.
Правління імператора Василя I, засновника Македонської династії у Візантії.

Запитання і завдання

1. За правління якого імператора Візантія досягла найбільших територій? 2. Які території втратила Візантія в боротьбі з арабами? 3. Під час правління якого імператора вдалося зупинити наступ арабів? 4. Коли Константинополь був захоплений хрестоносцями? 5. У якому році Візантійська імперія припинила своє існування? Хто став її завойовником? 6. Чому після блискучого правління Юстиніана I імперія скоротилася втричі? 7. У чому полягає значення боротьби Візантійської імперії з арабами? 8. Що таке іконоборство? Чим була зумовлена боротьба проти шанувальників ікон і чим вона завершилася? 9. Чому період правління династії Комнінів історики називали «останнім століттям слави» Візантії? 10. Чому 1204 р. став для Візантії катастрофічним?
- ★ 11. Складіть історичні портрети імператорів Юстиніана I та Олексія I Комніна.
12. Складіть план пункту «Побут візантійців» і підготуйте розповідь за ним.
- ★ 13. Чи було падіння Візантійської імперії закономірним явищем?

§ 6. Арабський халіфат

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про природу та населення Аравійського півострова; як виник іслам і яку роль він відіграв у житті арабів; чому арабам вдалося підкорити великі території в Азії, Африці та Європі; який внесок представників арабської культури в скарбницю світової.

1

Аравійський півострів та його населення. Більша частина величезного Аравійського півострова — це пустелі й степи. Аравія поділяється на кілька різних за природними умовами областей. На південному заході півострова простягнувся **Ємен** із родючими землями та багатою тропічною рослинністю. Населення півострова здавна займалося рільництвом і садівництвом. Середина півострова — **Неджд** — величезне посушливе плоскогір'я, де можливе лише кочове скотарство. Річок тут немає, тільки сухі русла, що інколи заповнюються дощовими потоками. Життєдайну воду людям дають виключно криниці. Довга смуга вздовж Червоного моря — **Хіджаз** — придатна хіба що для рільництва в окремих оазах. Безмежні простори, особливо на околицях плоскогір'я, залишаються незаселеними.

У зв'язку з природними умовами Аравійського півострова більшість арабів були кочовиками — бедуїнами («жителями пустелі»).

Вони розводили кіз, овець і верблюдів. Життя бедуїна неможливо уявити без верблюда. Ця тварина — постійний супутник і засіб існування кочових арабів.

Бедуїни жили племенами, які поділялися на роди й сім'ї. У них існувала знать — шейхи і саїди, які мали великі отари, рабів та отримували більшу частку здобичі під час війн. Усі члени одного племені вважали себе родичами. Більшість арабів поклонялися різним племінним богам: єдиної релігії в них не існувало. Найшанованішими були бог війни та родючості Астар, богиня місяця Сін, богиня-мати Лат.

Через Хіджаз, уздовж Червоного моря, пролягав старовинний торговельний шлях із Середземномор'я до Африки та Індії, на якому з'явилися великі торговельні центри, що згодом перетворилися на міста — Мекка, Ятриб та інші.

i

Наприкінці VI ст. арабське суспільство охопила криза. Кількість населення півострова збільшилася, бракувало землі. Торгівля занепадала через напади іранців, які прагнули, щоб торговельні шляхи проходили узбережжям Перської затоки і збагачували їхню країну. Погіршення умов життя підштовхувало арабів до думки про необхідність об'єднання, щоб разом вести боротьбу за краще існування, але на заваді цьому стояли різні племінні вірування.

2

Виникнення ісламу та об'єднання арабів.

Об'єднанню арабів сприяла поява нової релігії — **ісламу** (у перекладі з арабської — «покірність»). Людей, які сповідують іслам, називають **мусульманами**. Засновником цієї релігії став **Мухаммед** (570—632). Це ім'я означає «натхненний», «пророк».

Мухаммед стверджував, що основні положення нової віри йому передані Богом.

■ Проповідь Магомета.
Г. Гагарін, 1840-1850

■ Обряд хаджу (паломництво)
в Мекку

Учні й послідовники записували його слова, а після смерті Мухаммеда всі ці записи було зібрано в одну книгу — **Коран** (у перекладі з арабської — «читання»).

Мешканець Мекки Мухаммед походив із бідної родини. У шість років він залишився сиротою і став пастухом. Згодом Мухаммед улаштувався вести торговельні справи багатій вдови Хадіджи й почав мандрувати з купецькими караванами. Незабаром він одружився зі своєю господинею і розбагатів. Через деякий час Мухаммед став казати, що чує голос Бога, який наказує йому залишити торгівлю і проповідувати нову релігію. Мухаммед стверджував, що він — знаряддя Боже, наступник пророків Авраама, Мойсея та Ісуса. Згодом навколо Мухаммеда почали збиратися прихильники. Проте не всім жителям Мекки сподобалися заклики Мухаммеда віддавати своє майно бідним і звільняти рабів, тому він був змушений перебратися до міста Ясриба — суперника Мекки. Ясриб, жителі якого в 622 р. прийняли Мухаммеда, почали називати Мединою — містом пророка. Це переселення — хіджра — в ісламі вважається початком нової ери в мусульманському літочисленні.

Учення Мухаммеда швидко поширювалося, і 630 р. він переможцем повернувся до Мекки. У 632 р. Мухаммед помер. Його могила в Медині, як і Кааба, є найбільшою святинею мусульман.

Основною релігійною вимогою Мухаммеда до арабів була відмова від поклоніння різним племінним богам і визнання існування

Іслам — одна зі світових релігій; поширена в країнах Сходу, Азії, Африки.

Коран — священна книга мусульман.

єдиного бога — **Аллаха**. «Немає бога, крім Аллаха, і Мухаммед — пророк його» — головна релігійна формула ісламу. Для того щоб бути мусульманином, потрібно було визнати та виконувати п'ять основних положень:

- 1) Вірити в існування єдиного бога — Аллаха.
- 2) П'ять разів на день виконувати обов'язкову молитву.
- 3) Раз на рік дотримуватися обов'язкового посту — рамазану — від світанку до заходу сонця.
- 4) Витрачати п'яту частину прибутку на милостиню, щоб звільнитися від гріхів.
- 5) Один раз за життя здійснити паломництво (відвідання святих місць) до Мекки й Медини.

Мухаммед виклав і «заповіт священної війни». Він виділив іудеїв і християн як людей, котрі володіють писанням (Святим Письмом), із якими треба вести шляхетні суперечки, а язичників закликав знищувати.

На початку свого проповідництва Мухаммед засуджував багатіїв, але згодом відмовився від цього. У Корані зазначено, що нерівність серед людей установлена Богом і мусульманин не повинен задирити тому, хто багатший за нього.

Після вигнання з Мекки Мухаммед почав виступати за об'єднання всіх арабів у єдину громаду мусульман. Між Мединою і Меккою розгорнулася війна. Більшість простих жителів підтримували пророка, тому знать була змушена підкоритися Мухаммеду і впустити його до міста. У 630 р., після повернення пророка до Мекки, більшість арабських племен визнали владу Мухаммеда і прийняли іслам.

Так під прапором ісламу Мухаммед об'єднав арабські племена. На час смерті Мухаммеда під його владою була більша частина племен, що населяли Аравію.

■ Перша сура Корану

Головне святилище Кааба розташована в центрі мечеті аль-Харам. Це — кубічна кам'яна споруда заввишки у п'ятиповерховий будинок. За арабськими переказами Каабу побудував «праотець євреїв» Авраам для свого сина Ізмаїла, якого араби вважали своїм родоначальником. У ній зберігається «чорний камінь», подарований Богом Адамові — першій людині на землі.

3 Завоювання арабів за часів перших халіфів. Після смерті пророка між його старими прихильниками і мединською знаттю почалися суперечки про спадкоємність. Адже річ була не тільки в тім, хто буде релігійним вождем, а й у тім, хто очолить створену ним державу. Урешті було вирішено, що державою управлятимуть **халіфи** — «заступники пророка». Надалі кожен правитель арабів називав себе саме так. Перші чотири халіфи, які правили в 632—661 рр., були близькими друзями і родичами Мухаммеда.

Халіфи закликали народ рушати в похід за поширення ісламу, обіцяючи кожному винагороду як за життя, так і після смерті. Розпочалася доба арабських завоювань. Найзначніші загарбання було здійснено за правління другого халіфа — **Омара** (634—644 рр.). Араби відвоювали у Візантії Сирію, Палестину, Єгипет і Лівію, а в Ірану — значну частину його західних земель аж до Закавказзя.

Халіф — наступник Мухаммеда, титул правителя і водночас духовного глави мусульман.

■ Вхідження Мухаммеда в Мекку і знищення ідолів

Воєнним успіхам арабів сприяли переваги у військовій тактиці. Вони створили першокласну легку кінноту, що стрімкими атаками наводила жах на піхоту противника і не менш успішно атакувала важких кіннотників ворога. Її поява стала можливою завдяки винайденню китайцями стремен. Саме спершись на них, арабські вершники розрубували шаблями ворогів майже навпіл. Значну роль відігравало й те, що завоювання арабів мали форму «священної війни в ім'я Аллаха». Кожен загиблий на цій війні, як казали халіфи, опинявся в раю й отримував вічне блаженство. Воєнні успіхи надихали на нові походи. У завойованих країнах араби насамперед захоплювали майно багатіїв, тому більшість поневолених вбачали в них визволителів. Араби давали релігійну свободу населенню завойованих країн, але водночас різними пільгами заохочували перехід місцевих жителів у мусульманську віру. Внаслідок завоювань виникла величезна держава — **Арабський халіфат**.

Уже за перших халіфів в Арабському халіфаті розгорнулася боротьба за владу. Вона особливо посилилася за старого й безвольного третього халіфа — **Османа** (644—656 рр.) і четвертого халіфа — **Алі** (656—661 рр.). Їх обох убили змовники. Після цього престол захопив намісник Сирії **Муавія** з роду Омейя. Він став засновником нової династії **Омейядів**. Так розпочався новий період в історії Арабського халіфату.

4

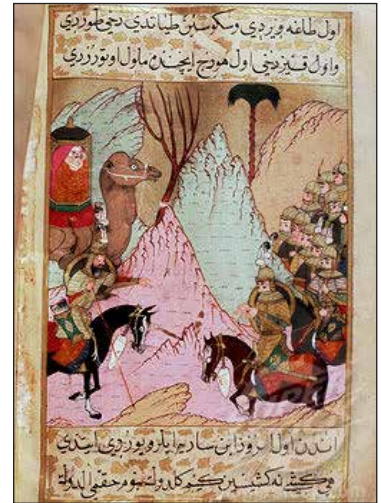
Омейяди та Аббасиди. Муавія відмовився жити в Мекці чи Медині та залишився в Дамаску, що перетворився на столицю халіфату. Дамаський халіфат Омейядів проіснував близько 90 років (661—750 рр.). За цей час араби значно розширили свої володіння. До кінця VII ст. арабські завойовники підкорили частину Вірменії, Південний Азербайджан, частину Північної Африки. До 711 р. вони захопили всі африканські володіння Візантії на захід від Єгипту (сучасні Лівія, Алжир, Туніс, Марокко) і дали їм арабську назву **Магриб** — «Захід».

У 711 р. араби розпочали завоювання Іспанії, де жили вестготи. Полководець Джеббель аль-Тарік із військом розгромив вестготів і дуже швидко підкорив майже всю Іспанію.

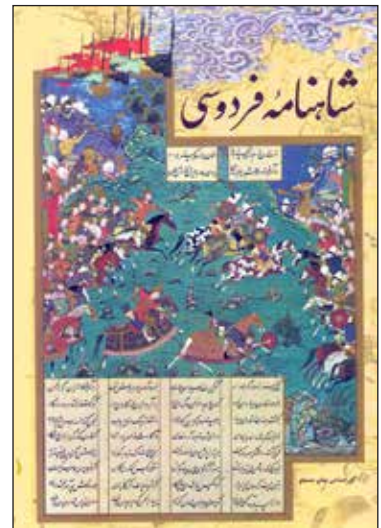
Араби спробували підкорити і Франкське королівство, проте зазнали поразки під Пуатьє. На сході арабські полководці оволоділи Хівною, Бухарою, Самаркандом, завоювали Афганістан і північно-західну частину Індії до річки Інд. Три рази здійснювали араби походи на Константинополь, у 717—718 рр. протягом року тримали його в облозі, однак підкорити так і не змогли.

Унаслідок завоювань кордони халіфату Омейядів простяглися від Атлантичного океану на Заході до Китаю та Індії на Сході. За своїми розмірами Арабський халіфат перевищував Римську імперію за часів її розквіту або державу Александра Македонського.

У 750 р. Омейядів скинула іранська та іракська знать, невдоволена засиллям сирійсько-арабських можновладців. Халіфом став **Абул-Аббас Кривавий**, за наказом якого було знищено всіх Омейядів. Він заснував нову династію **Аббасидів**, що правила в 750—1055 рр. Столицю халіфату було перенесено до Багдада в Іраку. Багдадський період історії халіфату називали «золотим віком Аббасидів», часом небаченої розкоші халіфів.

■ Вдова Мухаммеда Аїша у «Верблюжій битві»

■ Битва при Кадесії. Із рукопису шах-наме

■ Гарун аль-Рашид приймає послів

■ Університет Аль Мустансірія в Багдаді

Столиця Аббасидів вражала сучасників своїми розмірами, численними палацами, парками халіфа та його приближених. На величезних ринках Багдада можна було зустріти купців із найвіддаленіших країн світу — візантійців, китайців, індійців, малайців. Тут продавали шовкові тканини з Китаю, екзотичні пахощі з Індії, хутра з далеких слов'янських країн. Купці й мореплавці розповідали про дивовижні далекі землі. Недивно, що і ті часи, і сам багдадський халіф Гарун аль-Рашид стали прототипами героїв казок «Тисяча і одна ніч».

5 **Суспільний лад халіфату.** За перших чотирьох халіфів державою керувала вища релігійна особа, яку обирали з друзів і родичів Мухаммеда. Після приходу до влади Омейядів посада халіфа стала спадковою. Халіфат перетворився на теократичну монархію, що набула рис **східної деспотії** — форми державного устрою, за якої монарх має необмежену законодавчу і судову владу, ні перед ким не відповідає за свої вчинки, і яка тримається на насильстві й терорі.

Арабський халіфат був державою, заснованою внаслідок завоювань різних народів. Утримувати їх у покорі можна було лише силою. Для цього халіфи створили величезну постійну армію — до 160 000 воїнів, а для власного захисту — палацову гвардію.

i Величезна кількість чиновників стежила за сплатою податків до скарбниці халіфа. Існували три основні види податків: **харадж** — земельний податок; **джизія** — подушне, що сплачували немусульмани; **зякят** — десятина, що надходила в розпорядження халіфа.

Судочинство здійснювалося на основі **Корану** і **Сунни** — книги доповнень до Корану.

Проте не всі араби вважали Сунну священною книгою, рівною за значенням Корану. За часів Омейядів мусульманський світ розколовся на суннітів, які визнавали Сунну і підтримували халіфа, та шиїтів, які не визнавали Сунни і не підтримували Омейядів.

Як і всі попередні імперії, створені в результаті завоювань, Арабський халіфат занепав і розпався. Причин розпаду Арабського халіфату було декілька. По-перше, халіфат силою об'єднав народи, які мали різну історію та культуру. Відтоді, як вони опинилися під владою арабів, їхня боротьба за незалежність не припинялася. По-друге, влада халіфів, що жили в розкоші, а управління державою доручали своїм наблизеним, все більше слабшала. **Еміри** (намісники халіфів), які управляли на місцях, намагалися зробити свої володіння і владу спадковими, щоб бути незалежними від халіфа.

Усе це призвело до того, що від кінця VIII ст. до початку XI ст. халіфи втратили більшість своїх володінь. У 1055 р. Багдад завоювали турки-сельджуки і халіфат припинив своє існування.

6 **Культура халіфату.** Доба Арабського халіфату збагатила світ визначними культурними досягненнями. Хоча ми й називаємо цю культуру арабською, це не зовсім правильно, оскільки вона увібрала в себе культури народів, підкорених арабами.

Араби проявили рідкісну здатність засвоювати знання і традиції підкорених народів. Більше того, вони змогли поєднати культурні досягнення різних країн в одне ціле на основі ісламу та арабської мови. Арабська мова стала офіційною: нею складали документи, вели переговори і правила

■ Мечеть Купол Склі

■ Мавзолей Мухаммеда

■ Абу Али Хусейн ибн Абдаллах ибн Сина

■ Відбиток стопи пророка Мухаммеда, на камені. Зберігається в Тюрбе — мавзолеї в Єюпе (Стамбул)

■ Алі Баба. Художник М. Перріш

молитви. Крім того, вона стала мовою науки і культури всього мусульманського Сходу.

Найвагоміший внесок зробили араби в розвиток природничих, точних наук, філософії та медицини. Вони вивчали й перекладали арабською мовою праці Арістотеля, Гіпократата, Евкліда, Птолемея. У Багдаді, Кордові, Каїрі існували вищі школи, у яких поряд із Кораном вивчали світські науки. Ці вищі школи стали зразками для майбутніх західноєвропейських університетів. У Каїрі, Кордові та інших містах існували величезні бібліотеки, що налічували сотні тисяч книг. Швидкому поширенню книг сприяло те, що у VIII ст. араби запозичили з Китаю мистецтво виготовлення паперу. У Багдаді, Дамаску, Самарканді діяли великі обсерваторії. Арабські астрономи відкрили багато зірок і склали карти зоряного неба, визначили окружність Землі.

Арабські математики створили алгебру; саме вони стали широко використовувати цифри, що були винайдені в Індії, але відомі нам як арабські.

Араби першими стали робити вівісекцію — розтини живих тварин із метою дослідження функцій частин організму і причин захворювань. У галузі медицини особливо уславився Ібн Сіна (980—1037 рр.), відомий у Європі під ім'ям Авіценна. У своїй головній праці «Канон медичної науки» він використав досвід античних, індійських і середньоазійських лікарів. Ця праця протягом багатьох століть була настільною книгою лікарів Сходу і Заходу.

Арабські мандрівники Ібн Фадлан, Аль-Масуді, Ібн Русте та інші першими відвідали країни, що не були навіть відомі у Європі. Залишили вони й унікальні описи життя східних слов'ян у IX—X ст.

Арабським мандрівникам був відомий значно більший світ, ніж європейцям. Для морських мандрівок араби створили зручний і надійний корабель — дау, точні карти і навігаційні прилади.

Нарешті, для всіх часів і народів неперевершеною пам'яткою арабської літератури залишається збірка казок «Тисяча і одна ніч», що увібрала в себе казки різних народів арабо-мусульманського світу.

Швидко розвивалися різноманітні жанри поезії. Одним із найвідоміших поетів був Фірдоусі, який створив величезний епос «Шах-наме» («Книга царів»), де описував діяння персидських шахів.

Розквіт Арабського халіфату відзначився грандіозним будівництвом. Зводилися величні мечеті, палаці халіфів, мавзолеї-гробниці, фортеці.

Араби вміли організувати свій побут. Поеднавши традиції античності, Візантії, Персії, вони створили витончену східну розкіш — найтонші тканини, кераміку, скло, прикраси, зброю. Великих успіхів арабська культура досягла в прикрашанні палаців і вирощуванні садів. Уміли араби організувати й дозвілля: полювання й застілля, шахи й нарди, музика й танці. Арабам належить винахід такого популярного тепер музичного інструмента, як гітара.

Значне поширення в арабів мали лазні, що були не тільки місцем, де милися, а і своєрідними клубами, де зустрічалися друзі. За столом араби запровадили переміну страв, миття рук, користування зубочистками.

Арабська культура мала великий вплив на Західну Європу. Захоплена арабами Іспанія стала джерелом, звідки в європейські країни поширювалися наукові знання. Європейці-християни приїздили вчитися до Кордови, яку вони називали «світлою красою світу, юним дивним містом, сяючим у блиску своїх багатств». Звідси вони привозили до Європи перекладені арабською мовою праці вчених давнини. У європейських монастирях існували центри перекладу праць з арабської мови латиною. Так, завдяки арабам середньовічна Європа дізнавалася про наукові досягнення різних часів і народів.

570—632 рр.	Роки життя пророка Мухаммеда
Друга половина VII ст.	Арабські завоювання
637 р.	Вступ арабів до Єрусалима
711 р.	Завоювання арабами Іспанії

Запитання і завдання

1. Хто вважається засновником ісламу і чому? 2. Де розташована головна святиня арабів? Як вона називається? 3. Як називається священна книга мусульман? 4. Куди були спрямовані воєнні походи арабів? Які території їм вдалося завоювати? 5. За якого халіфа були здійснені найбільші завоювання арабів? 6. Які битви поклали край просуванню арабів у Європу? 7. Коли припинив своє існування Арабський халіфат? 8. Якими культурними досягненнями араби збагатили світ? 9. Визначте причини появи ісламу. Чого навчає мусульманська релігія? Якими є основні положення ісламу? 10. Що зумовило розпад і занепад Арабського халіфату?
- ✦ 11. Порівняйте іслам і християнство. Визначте спільні та відмінні риси.
- ✦ 12. Поясніть, чому іслам досить швидко поширився серед арабських племен?
- ★ 13. Як ви вважаєте, чому саме Аравія стала колыскою нової світової релігії?

Практичне заняття «Вплив перших середньовічних імперій на європейську історію»

Мета: визначити вплив перших середньовічних імперій на європейську історію.

Хід роботи

1. Робота в групах. Розгляньте карти «Франське королівство», «Імперія Карла Великого», «Візантійська імперія», «Виникнення ісламу. Арабський халіфат» в атласі і визначте:
 - 1) які регіони світу охопили своїм впливом три найбільші держави Раннього Середньовіччя (Візантійська імперія, імперія Карла Великого, Арабський халіфат);
 - 2) які регіони були перетином їх інтересів (впливу);
 - 3) яка з імперій проіснувала найдовше.
2. Чи можна вважати конфлікт між імперіями релігійним? Свою думку обґрунтуйте.
3. Які архітектурні пам'ятки можна вважати символом Візантійської імперії, імперії Карла Великого, Арабського халіфату?
4. Як вплинули три великі держави Раннього Середньовіччя на подальший розвиток: 1) релігії; 2) державотворення; 3) соціальних відносин.
5. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 7. Середньовічне європейське суспільство

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як народилося феодальне суспільство; які стани існували в Середні віки; чому селяни змушені були виконувати повинності; що таке селянська громада.

Феодалізм. Наприкінці VII — на початку VIII ст. завершилося об'єднання багатих і знатних людей варварського і римського суспільств. Вони перетворилися на могутній прошарок землевласників, серед яких було чимало представників верхівки церкви, а також багатих членів германських родів. Саме ці великі землевласники і стали основою для формування панівного прошарку суспільства, на який спиралася королівська влада.

Васал — особа, яка отримала від сеньйора у володіння феод за несення служби.

Ієрархія — система суворого підпорядкування нижчих сходинок влади вищим.

Найбільш яскраво це проявилось на землях колишньої імперії Карла Великого у **Західному Франкському королівстві** — майбутній Франції, як її почали називати з X—XI ст.

Столицею нової держави стало місто Париж, розташоване на річці Сена. Влада останніх Каролінгів утрималася тут найдовше — до кінця X ст. Проте вона поступово слабшала, і королі втрачали контроль над своїми володіннями. Прискорила цей процес зовнішня небезпека. Від кінця VIII ст. країни Європи стали зазнавати нападів норманів, які на кораблях перетинали море і грабували прибережні країни, наганяючи жах на місцевих жителів. До цього додалися спустошливі набіги арабів та угорців.

Представники місцевої влади зобов'язували великих землевласників протистояти цим нападам. Водночас дрібні землевласники самі стали шукати порятунку від набігів і переходити під захист сильних покровителів. Таких людей називали **васалами**. За надання захисту вони складали клятву вірності своєму покровителю — **сеньйору** (від латин. **senior** — старший) і зобов'язувалися служити йому, перебуваючи озброєними в будь-який час.

Щоб мати у своєму розпорядженні загін важкоозброєних вершників (рицарів), землевласник міг частину своєї землі роздати воїнам

■ Карл Лисий на престолі вітає монахів, що принесли йому рукопис

■ Вшанування в Клермоні

за службу, які, у свою чергу, якщо дозволяв розмір володіння, могли передати його за службу своїм васалам. Таким чином складалися відносини між сеньйорами і васалами. Історики називають такий порядок **«феодальною драбиною»** або **«феодальною ієрархією»**.

Коли напади норманів почастішали, Карл II Лисий у 847 р. зобов'язав «кожну вільну людину обрати собі сеньйора». Права сеньйора над своїми васалами прирівнювалися до влади короля над своїми підданими. А ще через 30 років було визнано спадковість бенефіціїв і графських титулів. Тепер бенефіції перетворилися на спадкові володіння — **феоди**. Слово «феод», від якого походять слова «феодал», «феодалізм», означає **земельне володіння**, надане (подароване) господарем — сеньйором своєму васалові (підвладній людині), який за це мав служити господареві. Володіння феодалом, подібно до бенефіція, вимагало служби, переважно військової. Володарів феодалів стали називати **феодалами**.

Кожен феодал мав велику владу, останні ж Каролінги були безсилими: вони не мали ані авторитету серед феодалів, ані війська для боротьби проти зовнішніх ворогів. Почали утворюватися графства, що нагадували маленькі королівства. Настав час феодальної роздробленості. Король уже був лише «першим серед рівних». Поступово такий лад поширився на всі країни Західної, Центральної і частини Східної Європи.

2 Три стани середньовічного суспільства.

Протягом X—XIII ст. у Західній Європі остаточно сформувалися основні стани середньовічного суспільства. Кожна з цих соціальних груп мала свої права, обов'язки, погляди, спосіб життя.

Найбільшого поширення набула теорія про поділ суспільства на три стани: «тих, хто молиться» (священики і монахи), «тих, хто воює» (рицарі) і «тих, хто працює» (селяни, ремісники та ін.). Соціальний статус успадковувався від батька до сина.

Кожен стан мав свої обов'язки і був необхідним для інших. Вони не могли існувати один без одного. Так, духовенство піклувалося про душі, рицарі захищали країну, а селяни всіх годували. Існуюча система поділу суспільства і відносини між станами не витримали випробування часом.

Насправді кожна з трьох верств суспільства поділялася на більш дрібні групи, які також мали свої права, привілеї та обов'язки. Із появою міст та зростанням їхньої ролі в житті середньовічної Європи система відносин між соціальними групами ще більше ускладнилася. Значною мірою на поділ суспільства на соціальні верстви почали впливати земельні володіння і гроші. Усі, хто мав багатства і статус у суспільстві, стали належати до аристократії. Так з'являється сільська і міська аристократія.

■ Три стани середньовічного суспільства. Ілюстрація з Манускрипту

Феод — спадкове земельне володіння, яке сеньйор дарував васалові як плату за службу.

Стани — великі групи людей, які відрізняються своїми спадковими правами та обов'язками, місцем у суспільстві.

Єпископ Адальберт Ланський про три стани (XI ст.)

Перший стан — воїни, захисники церкви і народу, усіх без винятку, як сильних, так і слабких... Другий стан — селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім — грошима, одягом, харчами — забезпечують вони весь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян... Селянин годує господаря, який стверджує, що це він годує селянина... Так, дім Божий (суспільство) поділяється на три частини: одні моляться, інші воюють, ще якісь працюють. Три... частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, надані однією з них, створюють умови для праці двох інших; відповідно кожна частина піклується про ціле. Так, цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром.

- ? 1. Чим єпископ Адальберт пояснював такий поділ суспільства? 2. Що було покладено в основу цього поділу? 3. Що, на думку єпископа, забезпечувало єдність суспільства? 4. Чим така структура суспільства відрізняється від римської чи германської?

i**3**

Духовенство. На першому місці серед трьох станів суспільства стояли ченці та священники. Їхнім головним завданням було піклуватися про спасіння християнських душ. Це заняття в уявленні людей того часу було важливішим за будь-які земні справи.

Єпископ — духовний глава адміністративно-територіальної церковної одиниці — єпархії.

Монах — член релігійної громади, який дав обітницю вести аскетичне життя.

Середньовічне суспільство протягом століть залишалося бідним, люди часто голодували. Проте, не рахуючись із витратами, силою і часом, європейці будували величезні собори і численні церкви, віддавали духовенству десятину — десяту частину

врожаю та інших прибутків. Бажаючи врятувати свої душі, багаті та бідні дарували церкві своє майно і земельні володіння. Перший стан був єдиним, який поповнювався вихідцями з різних станів суспільства. Майже всі відомі вчені й мислителі, як і значна частина поетів, художників, музикантів, належали до духовенства.

У містах і країнах, відлучених від церкви, зачинялися храми, заборонялося здійснювати християнські обряди — хрещення, вінчання, похорон тощо. До таких країн церква згодом почала організовувати збройні експедиції — хрестові походи.

Для боротьби проти своїх ворогів церква використовувала *відлучення* та *інтердикт*. Для середньовічної людини відлучення від церкви було страшною карою. Фактично це означало втрату всіх прав члена суспільства. Людина не мала можливості брати участь у християнських обрядах, обіймати будь-які посади, ніхто не мав права їй допомагати, її могли навіть убити. Якщо церква вважала, що в непокорі винні не тільки окремі люди, вона могла відлучити цілі села, міста або навіть країни. Таке відлучення називалося інтердиктом.

Церква була величезною політичною, економічною і духовною силою. Спираючись на це, римські папи в X—XIII ст. розпочали боротьбу за об'єднання всього християнського світу під своїм верховенством.

Хрестові походи — війни європейських феодалів, підтримані католицькою церквою під гаслом визволення від мусульман християнських святинь у Палестині.

Хрестоносці — учасники хрестових походів. Зазвичай нашивали на одяг зображення хреста як знак своїх добрих намірів.

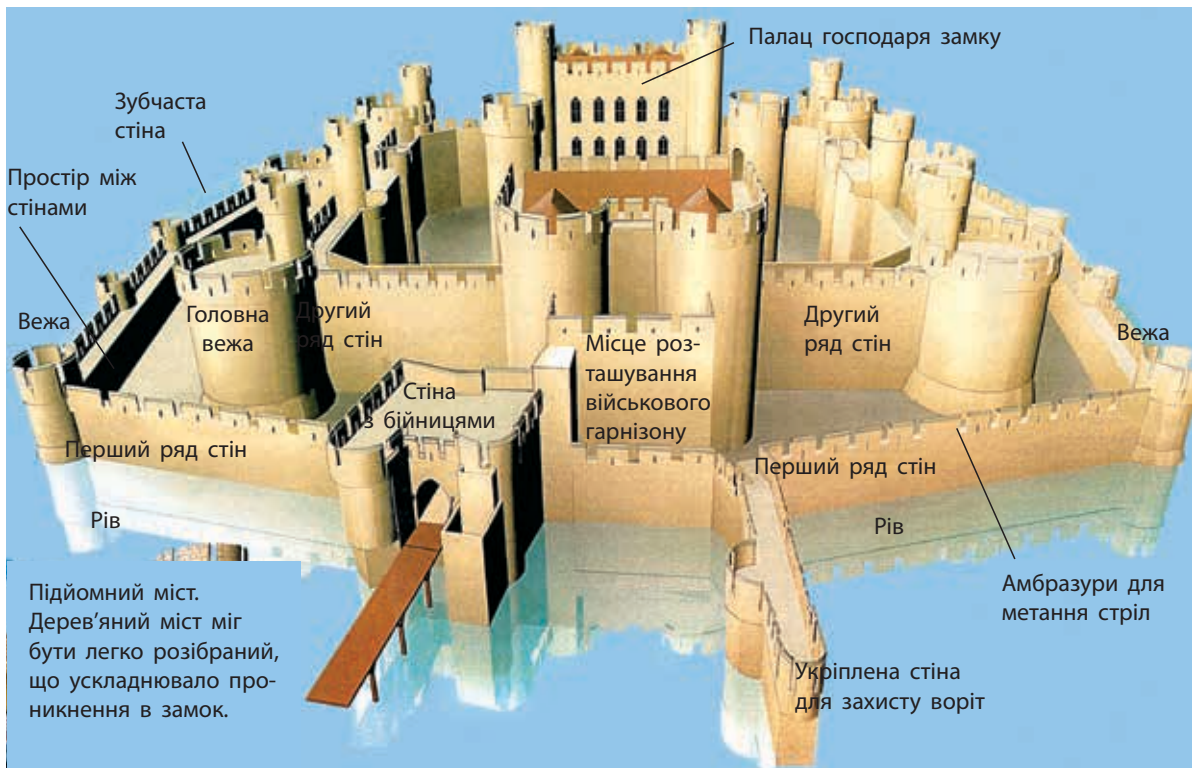
Поступово церква стала найбільшим землевласником у Європі, а життя верхівки церкви нічим не відрізнялося від життя світських феодалів. Духовенство вже не обмежувалося у своїй діяльності лише церковною службою та молитвами. Його представники здійснювали правосуддя, брали участь в управлінні держа-

вою, виконували феодалні функції, навчали в школах та університетах, фінансували королівські заходи тощо. Для багатьох молитва стала лише другорядним заняттям.

4 Феодали. Замки. Усіх великих землевласників, які жили завдяки праці залежних селян, називали **феодалами**. Вони становили 2—5 % населення, посідаючи панівне становище в суспільстві. Між феодалами склалася система відносин, яка отримала назву **васалітет**. Між сеньйором і васалом існувала своєрідна усна угода: васал зобов'язувався віддано служити господарю, а той, у свою чергу, обіцяв васалові підтримку і захист. Цей договір укладався при свідках і вважався непорушним.

Як уже зазначалося, система васалітету (залежності) нагадувала драбину чи піраміду, вершиною якої був король. Прямими васалами короля найчастіше були герцоги, васалами герцогів — маркізи, васалами маркізів — графи, далі барони і рицарі. У походах рицарів

- Замок Беаумаріс, біля Англессі, у Великій Британії, височів недалеко від моря, що дозволяло заповнювати захисний рів морською водою. Другий ряд стін захищав, коли ворогу вже вдалося подолати перше укріплення.

■ Замок Марієнбург у Польщі — найбільший у світі середньовічний цегляний замок

■ Фортеця Каркасон

зазвичай супроводжували зброєносці-юнаки з рицарських сімей, які ще не здобули цього звання. Хоча вважалося, що король є сеньйором для всіх, проте у Франції існувало правило: «Васал мого васала —

не мій васал». Тобто король не повинен був втручатися у відносини між герцогами і маркізами та іншими.

Васалітет — система взаємин між феодалами; особиста залежність одних феодалів від інших.

У IX—XI ст. напади арабів, угорців, норманів привели до появи

в Європі нового виду оборонних споруд — **замків**. Замок був одночасно і фортецею, і помешканням феодала.

Замки будувалися переважно на пагорбі, який височів над місцевістю. Оточений ровом із водою, високими стінами і вежами, замок був досить надійним сховищем. Над усіма будівлями замку височіла головна вежа — **донжон**. Вона була призначена як для повсякденного життя феодала, так і для оборони. Її підвали пристосовували для зберігання припасів. Також там часто викопували криницю або влаштовувалися в'язниці. На верхніх поверхах розміщувалися зали, де мешкав феодал зі своєю родиною та слугами. Важливим елементом вежі був потаємний хід, що дозволяв господареві в разі необхідності втекти в безпечне місце. Сама вежа могла оборонятися самотійно навіть тоді, коли інші укріплення замку захоплював ворог.

Разом із замками у Європі з'явилися і важкоозброєні професійні воїни — **рицарі**. Рицар був не просто вершником, а самотійною бойовою одиницею. Спершу він був одягнений у кольчугу — сорочку зі скріплених між собою металевих кілець. Згодом її змінили ковані лати, що захищали рицаря з ніг до голови. Крім того, воїн прикривався в бою щитом, на якому було зобра-

жено **герб** — розпізнавальний знак його роду і **девіз** — стислий вислів, що пояснював зміст герба. Озброєння рицаря складалося з довгого важкого списа і меча (рідше бойової сокири або палиці). Бойовий кінь вершника теж споряджався обладунками. Отже, рицар на коні ставав своєрідною рухомою фортецею.

i Славу непереможного воїна можна було здобути на війні або під час рицарських турнірів — військових змагань у силі та вправності. Їх влаштовували королі або знатні феодали. На турніри з'їжджалися як ті, хто бажав узяти в них участь, так і ті, хто хотів побачити видовище.

Щоб стати рицарем, потрібно було пройти спеціальну процедуру посвячення. Посвячений у рицарі давав клятву вірності, зобов'язувався захищати вдів, сиріт і тих, хто служить Богові.

■ Турнір. Ілюстрація. XIV в.

Релігійний обряд посвячення в рицарі (XI ст.)

Спершу єпископ благословляє прапор (рицаря). Молитва: «Боже вічний і всемогутній... Освяти небесним благословенням цей прапор, готовий до бою, щоб він був сильним у боротьбі проти невірних та бунтівних народів, і щоб за твого заступництва він навіював жах на ворогів люду християнського...»

З'єднані рицарем спис і прапор єпископ освячує святою водою. Далі він благословляє меч: «Дозволь благословити цей меч на поясі раба твого, щоб він міг охороняти і захищати церкву, удів, сиріт і всіх тих, хто служить Богові, проти жорстокості ворога, і щоб він навіював жах на всіх тих, хто виступив проти нього...»

- ? 1. Хто оголошувався головним ворогом рицаря і церкви? 2. Із якою метою церква проводила обряд посвячення в рицарі?

5

Селяни і сеньйорія. Господарство селянина. Селянство було найчисленнішою верствою середньовічного суспільства. Селяни перебували поза «феодальною драбиною», вони були не васалами, а підданими.

Життя в середньовічній Європі було сповнене небезпеки, і селянинові доводилося шукати захисту в могутнього сеньйора. В обмін сеньйор присвоював право на землю селянина і примушував його відбувати повинності: відробляти панщину чи сплачувати оброк. **Панщиною** називалися всі дармові роботи селян у господарстві сеньйора.

Селяни обробляли панські поля, будували і лагодили його будинок, комори і мости, чистили ставки, ловили рибу тощо. **Оброк** — частина продуктів селянського господарства (зерно, худоба, птиця тощо), яку селянин був зобов'язаний сплачувати своєму сеньйору. Оброк міг бути і в грошовій формі. Крім того, сеньйор судив селянина своїм судом. Селянин не мав права переселятися до іншої місцевості без дозволу тощо.

i

Якщо селянин справно виконував повинності, сеньйор не міг відмовити йому в користуванні земельною ділянкою, на якій працювали його пращури. Дещо більше прав мали особисто вільні селяни — **віллани** (від латин. *villa* — вілла, *maestok*).

Повинності — обов'язкові примусові роботи селян на свого феодала — оброк, панщина тощо.

Оброк — плата залежних селян феодалам; буває продуктовою або грошовою.

Панщина — обов'язкові роботи селянина на землі феодала.

Вони, як правило, сплачували лише оброк. Такий селянин навіть міг продати свій земельний наділ, але новий господар однаково сплачував сеньйору оброк. Усі права, що мав сеньйор стосовно селян, складають загальне поняття **сеньйорія**. **Сеньйорія** — це і земля, яку селяни отримували у володіння від сеньйора, і самі залежні селяни, і влада сеньйора над ними, і повинності селянина на користь сеньйора. Сеньйорія є важливою ознакою середньовічного європейського суспільства.

Із «Поєми про версонських вілланів» Естуле Гоза (XII ст.)

Перша праця в році — до Іванового дня (24 липня). Віллани (*особисто вільні селяни* — Авт.) повинні косити луки, згрібати і збирати сіно в копиці і складати їх у стіг..., а потім везти на барський двір, коли скажуть...

Однак настає серпень, і з ним нова робота... Вони пов'язані панщиною, і про неї не слід забувати. Віллани повинні жати хліб, збирати і зв'язувати його в снопи, складати скиртами посеред поля і відвозити негайно до амбару. Цю службу вони несуть із дитинства, як несли її предки. Так працюють вони на сеньйора...

Потім вони знову повинні відробити панщину. Коли вони розорали землю, то йдуть за зерном до амбару, сіють і боронують...

До Різдва потрібно здати курей...

На Великодень знову панщина...

Після цього потрібно їхати в кузню підкувати коней...

- ? 1. Про що розповідається в цьому уривку? 2. Про які повинності селян згадується в документі?

Господарство селянина за своїм характером було натуральним, тобто все необхідне для життя вироблялося на місці: від продук-

тів харчування до ремісничих виробів. Тільки за деякими товарами, зокрема, за сіллю чи залізом, доводилося вирушати до місць, де вони вироблялися, і там обмінювати їх на продукти своєї праці. Гроші в селян були рідкістю. Проте з часом усе змінювалося. У XV ст. відбувалося руйнування натурального і становлення товарного господарства, коли те, що було вироблено або вирощено, йшло переважно на продаж.

6

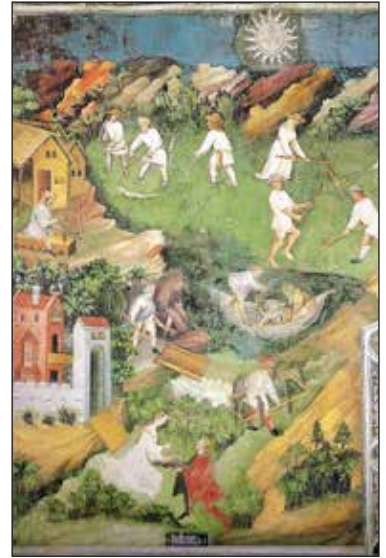
Селянська община. Шлюб і сім'я селянина.

Жити поодинокі в ті часи було складно, тому селяни в середньовічній Європі об'єднувалися в общини. Так легше було вести господарство, обстоювати свої інтереси перед сеньйором, зберігати побутові й культурні традиції.

Община вирішувала спільні господарські справи. Щоб усі члени община мали однакові умови для ведення господарства, ниву розбивали на ділянки з різною якістю ґрунту, і кожному виділялися смужки землі на різних ділянках. Із цих смужок і складався наділ селянина. Періодично відбувався перерозподіл ділянок. Ліси, пасовища, сіножаті, річки, озера були в спільному користуванні всієї общини.

Община допомагала бідним, вдовам, сиротам, захищала тих, кого образили чужинці. Також община обирала свого старосту, будувала церкви, утримувала священиків, доглядала за дорогами, мостами, порядком на своїх землях. Сільські свята в більшості випадків улаштовувалися за рахунок общини. У весіллях, похоронах брали участь усі члени общини.

Найстрашнішим покаранням було вигнання з общини. Таку людину позбавляли всіх прав і підтримки. В общину об'єднувалися мешканці одного або декількох сіл. Спочатку села були невеликими і складалися з 10—15 дворів. Кожне село мало своїх ремісників, насамперед ковалів і мірошників. Були свої майстри з гончарства, ткацтва тощо.

■ Липень (фреска з Орлінової вежі, Тренто)

■ Зображення юрби в масках та з музичними інструментами під час свята (з роману де Фавуель)

7 Світ селянина. Селянин рідко виїжджав за межі свого села. Тому його уявлення про світ часто поширювалися лише на відстань кількох днів переходу від рідної околиці.

Новини в селі обмежувалися місцевими подіями. Подекуди проїжджі купці, паломники, бурлаки розповідали про чудеса, які на-

чебто бачили в інших краях. З усього села письменними, крім священика, були декілька людей. Особливої потреби в ній не відчувалося, до того ж Біблія була написана латиною, яку не розуміли. Усе життя селянина за-

Громада — об'єднання людей, які спільно володіють знаряддями праці та іншим майном. Особливістю цього об'єднання є часткове чи повне самоврядування.

лежало від урожаю, приплоду худоби, а тому все оберталося навколо цього, навіть християнські свята. Нерозуміння багатьох природних явищ посилювало віру селянина в усіляких духів, добрих і злих. Іноді селяни вдавалися до магії сподіваючись, що це вбереже їх від посухи, неврожаю, хвороби тощо.

i

Не менше за злих відьом у Західній Європі боялися вовкулаків (у германських народів їх називали «вервольфами» — людинововками). Для захисту від нечисті селяни теж користувалися чаклунствами й різними оберегами. Одним із найпоширеніших оберегів у Європі й досі залишається підкова, прикріплена над входом у будинок.

Усіляка нечисть часто згадується в казках — одному з найпоширеніших видів народної творчості (фольклору). Крім казок, серед селян були поширені пісні (святкові, обрядові, трудові, героїчні), перекази, розповіді, приказки тощо. У розповідях про звірів простежуються риси людської поведінки.

Улюбленими героями селянських розповідей, казок були бідняки — справедливі та добрі; веселі дурні — Жак Простак, Телепень Ганс, Великий Дурень; благородні розбійники — Робін Гуд тощо.

? Запитання і завдання

1. На які стани поділялося середньовічне суспільство? **2.** Хто такі рицарі? Яким було озброєння рицаря? Як він поводив себе в бою? **3.** Яким було господарство селянина? **4.** Що таке повинності? Які повинності виконували селяни? **5.** Якою була селянська сім'я? **6.** Чому середньовічні мислителі ставили духовенство на перше місце в суспільстві? Яку роль у житті суспільства відігравала церква?

✦ **7.** Складіть схему середньовічного суспільства. **8.** Визначте риси натурального господарства. **9.** Підготуйте письмову розповідь за темою «Життя селянина в Середні віки».

★ **10.** Чи можна назвати соціальний устрій у Середні віки справедливим? Свою думку обґрунтуйте.

Практичне заняття «Рицарські традиції. Замки. Життя селян»

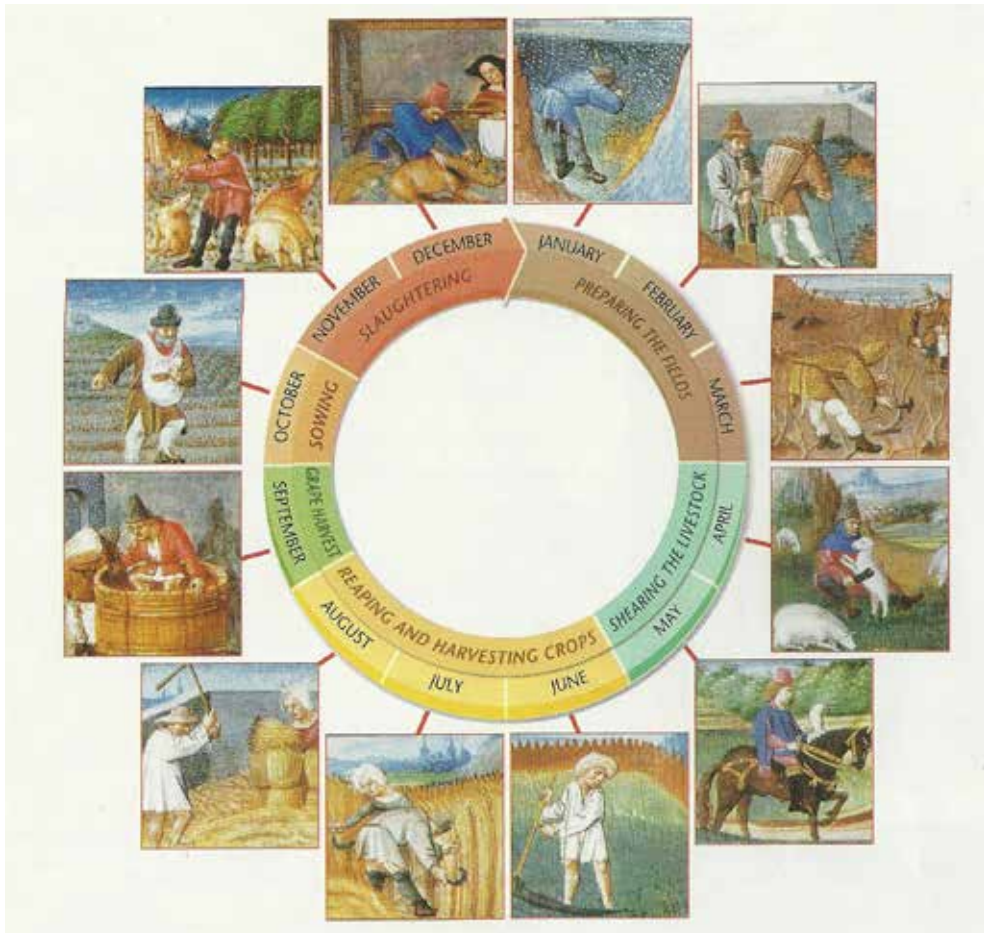

Мета: визначити основні риси життя феодалів і селян.

Хід роботи

1. Уважно розгляньте ілюстрацію.
2. Проаналізуйте цикли селянського життя у Середні віки за малюнком. Дайте відповіді на запитання.
 - 1) Визначте заняття, зображені на середньовічних малюнках.
 - 2) Які знаряддя праці використовують селяни?
 - 3) Згрупуйте ці заняття за сезонами.
 - 4) Як природа впливала на життя селянина?

i

§ 8. Християнська церква в V—XI ст.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: яким було уявлення людини про Бога в Середні віки; що собою являла християнська церква в Ранньому Середньовіччі; як відбувалася християнізація Європи; чому єдина християнська церква розкололася на західну (католицьку) і східну (православну).

1

Середньовічна людина і Бог. Релігія і церква в Середні віки відігравали величезну роль. Усе життя людини, її свідомість були пройняті вірою. Уявлення жителя середньовічної Європи про Бога, світ і людину впродовж багатьох віків формувалися на основі християнства. Згідно з християнською традицією, людину створив Бог, наділивши її особливими якостями: душею, розумом, мовою, почуттями, красою, силою. Сама природа, живі істоти були створені Богом заради людини. Проте перші люди — Адам і Єва — ослуhalися Бога, вчинивши гріх — перший, або первородний. За це вони були вигнані з раю. Людина стала смертною, слабкою, нещасною. Душа будь-якої людини страждає, бо ув'язнена в гріховному тілі.

Добрі якості, почуття, вчинки людей називали чеснотами, погані — гріхами.

Ворогами людини були сім її «смертних гріхів»: гордіня, заздрість, гнів, лінощі, жадібність, марнотратство, ненажерливість. Ці гріхи штовхали людину на брехню та злочини.

■ Сад земних насолод (фрагмент).
Ієронім Босх

Усі віруючі повинні були приходити до священика на сповідь. Ідеалом середньовічної людини був аскет. Так називали людей, які заради любові до Бога відмовлялися від рідних, усіх задовольнень і багатств. Люди вірили, що після смерті душа може потрапити або в пекло, або в рай. Усі дуже боялися пекла. На Заході поступово склалося уявлення про чистилище — місце, де душа може очиститися від дрібних гріхів і потрапити в рай.

Середньовічна людина вважала, що час створений Богом, і тому все життя проходило за дзвоном церкви. Сам відлік часу вівся від народження Христа.

2 **Християнська церква в IV—VI ст.** Відтоді, як 313 р. імператор Константин I Великий дозволив християнам відкрито сповідувати свою віру, і до того моменту, коли припинила своє існування Римська імперія, християнська церква перетворилася на могутню організацію, яку не змогла знищити навіть варварська навала. Авторитет римського єпископа поступово зростає. Це пояснювалося тим, що для тогочасних людей Рим був одним із центрів світу. Римського єпископа стали називати, як і верховного жерця Стародавнього Риму, великим понтифіком або «батьком церкви» (папою).

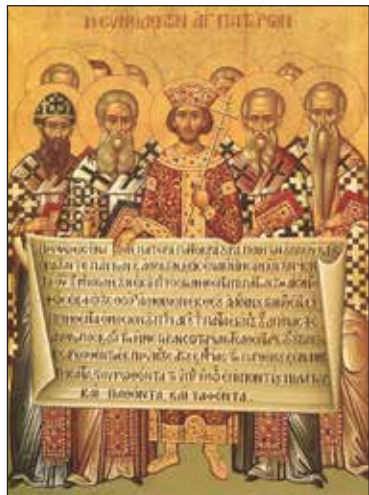
Аскетизм — форма поведінки, яка передбачає придушення бажань, відмову від розкоші й навіть більшості зручностей, обмеження в їжі та сні, завдання собі фізичних страждань із метою спокутування гріхів.

Папа Римський — глава католицької церкви.

Першим римським єпископом вважали одного з найближчих учнів Ісуса Христа — апостола Петра, тому всі папи римські вважали себе наступниками цього апостола. Перехрещені золотий і срібний ключі апостола Петра стали першим символом папської влади. Другим символом є тіара — головний убір, який папа одягає під час урочистостей. Основою папської тіари є митра — особлива висока шапка. Символами влади єпископів також є перстень й особливий посох.

На першому церковному соборі 325 р. в місті Нікеї римського єпископа було визнано єдиним патріархом (головою) церкви на Заході. На Сході християнську церкву очолювали чотири патріархи: константинопольський, александрійський, антіохійський і єрусалимський. На Нікейському соборі аріанство було визнано єрессю — «помилковими поглядами», відступом від християнського вчення, а тих, хто підтримував єретичні погляди, називали єретиками.

- Алегоричне зображення на Першому Вселенському Соборі в Нікеї в 325 р.

На Нікейському соборі розпочали, а на Константинопольському (381 р.) закінчили складати основні положення (догмати) християнства — Символ віри. Серед різних описів життя Ісуса Христа правильними (канонічними) були визнані лише чотири — Євангелія від Матвія, Марка, Луки та Іоанна. Ці Євангелія разом із Діяннями Святих апостолів, Посланнями Святих апостолів та Об'явленням Святого апостола Іоанна Богослова склали Новий Заповіт. Він став продовженням Старого Заповіту — зібрання стародавніх священних текстів, спільних для християн та іудеїв. Старий і Новий Заповіти разом склали християнську Біблію, або Святе Письмо.

Християнське духовенство поділялося на дві великі групи: біле і чорне. До **білого духовенства**, яке мало нести службу серед людей, належали диякони, священники, єпископи і патріархи. **Диякони** допомагали здійснювати церковні служби священникам. **Священники** несли християнську віру членам парафії, до якої входило кілька сіл або кварталів міста. Парафіяни сплачували особливий податок на утримання церкви — десятину.

Кілька церковних парафій об'єднувалися в єпископство, очолюване **єпископом**. Єпископства об'єднувалися в архієпископства. На Сході архієпископства називали **митрополіями**, а їхніх голів — **митрополитами**. На Заході єпископи підпорядковувалися папі римському — єпископу Риму.

Чорне духовенство (чернецтво) зародилося на Сході, у Єгипті. Його засновник, Святий Антоній, 21 рік провів самотником у єгипетській пустелі. До нього приходили люди, які чули про його святість, і селилися поряд. Так виникла одна з перших чернецьких громад. Засновником західного чернецтва вважають Святого Бенедикта, який жив у першій половині VI ст. Він, за при-

кладом східних ченців, склав для західних ченців устав — правила життя, основою якого світського були праця і молитва.

Абат — настоятель католицького монастиря.

Монастир — місце проживання ченців, відділене стінами від зовнішнього світу.

Ченці відмовлялися від мирського життя, яке заважало зосереджуватися на молитвах, і жили окремо від інших людей — у горах, пустелях або лісах. Якщо ченці селилися поряд із людськими оселями, наприклад, у містах, то вони відокремлювалися від інших людей високими мурами й утворювали свою громаду — **монастир**. На Заході великі монастирі стали називати **абатствами** (а їхніх керівників — абатами); на Сході — **лаврами**. За Раннього Середньовіччя монастирі стали центрами християнської культури й освіти. У IV—VI ст., християнська церква поступово перетворювалася на впливову силу, що заклала підвалини для формування нової європейської цивілізації.

3 Християнізація Європи. На момент падіння Західної Римської імперії більшість її населення були християнами. Проповідкування християнства мало успіх і серед варварських племен. Так, християнство прийняли вестготи, остготи, вандали та інші народи, але у формі аріанства.

Лише франки хрестилися за західноримським зразком. Завдяки підтримці франкських королів саме римська церква зміцніла й остаточно затвердилася на Заході.

Велику роль у християнізації Європи також відіграли мандрівні ірландські ченці. Своє призначення вони вбачали в тому, щоб не лише зберігати, а й поширювати знання. Вони створювали дивовижні за красою рукописні книги релігійного і світського змісту. На невеликих човнах із дорогоцінними книжками вони пливли до далеких берегів Європи, несли Слово Боже до варварів, засновували монастирі.

Після завоювання Британії ірландські ченці стали навертати в християнство англосаксів. Саме вони охрестили північну частину країни і прагнули поширити свою діяльність на інші території, але їм бракувало сил, щоб охопити всю Британію. Зрештою папа римський узяв на себе всю місіонерську діяльність серед варварських племен.

Із новою силою християнізація Європи почалася у VIII ст. і тривала наступні два століття. До християнізації долучився і Константинополь. Так, завдяки діяльності проповідників Кирила і Мефодія, у IX ст.

■ Єпископ у літургійному вбранні.

■ Брат домініканець

- Леринське абатство (засноване на початку V ст. святим Гоноратом Арелатським)

християнство поширилося серед болгар, сербів у Великоморавській державі, а згодом і на Русі. У свою чергу, Рим поширив свій вплив на поляків, чехів, угорців, скандинавські народи.

4 Клюнійський рух. Схизма 1054 р. Церква залежала від світських володарів. Оскільки церковні посади забезпечували чималі прибутки, герцоги і графи надавали їх своїм родичам і друзям. Духовенство, за свідченнями сучасників, набагато більше уваги приділяло примноженню своїх багатств, ніж порятунку душ віруючих. У середовищі церкви було чимало невдоволених таким станом речей. Найсвідомішими серед них були ченці абатства Клюні, що розташовувалося на сході Франції. Вони здобули повагу своїм аскетизмом і прагненням змінити церковне життя.

Реформи — зміни, перетворення якихось сторін життя.

Схизма — розкол християнської церкви.

Католицизм (католицька церква) — всесвітня церква; утворилася внаслідок поділу єдиної християнської церкви на західну і східну. Богослужіння здійснюється латиною; церкву очолює папа Римський.

Клюнійці, зокрема, вимагали звільнити церкву від підпорядкування світській владі, установити сувору дисципліну для всього духовенства — від ченців до папи римського.

Клюнійський рух, як його назвали, поступово поширювався. Деякі з клюнійських ченців ставали єпископами, абатами і почали наводити лад у церковному житті. Нарешті один із них став папою Григорієм VII. Він розгорнув боротьбу за втілення в життя ідей клюнійців. Упродовж 1073—1085 рр. ним були проведені реформи.

i

У своєму прагненні зміцнити владу папства Григорій VII зустрів протидію світської влади. В історію увійшло протистояння

Григорія VII та німецького імператора Генріха IV. І хоча ця тривала і виснажлива боротьба завершилася смертю папи, але реформи, здійснені Григорієм VII, заклали підвалини могутності папства в наступні століття.

Ще одна важлива подія в житті християнської церкви припала на XI ст. Суперечки між християнством Заходу і Сходу в 1054 р. призвели до розколу — **схизми**. Папа римський і константинопольський патріарх прокляли один одного. Відтоді єдина християнська церква розділилася на римо-католицьку і православну. Слово «католицька» означає всесвітня, а «православна» — істинна, справжня. Католицька і православна церкви мали певні відмінності. По-перше, у догматах віри. Православна церква не визнає вчення про головування папи і його непогрішимість, відкидає використання **індульгенцій** (звільнення від гріхів за плату). Православ'я визнає існування лише пекла і раю, а католицизм також проголошує існування чистилища.

По-друге, в обрядах. Католики здійснюють хрещення обливанням, а православні — зануренням у воду; миропомазання в католиків здійснює лише єпископ і тільки над дорослими. Також у католиків у суботу піст. У православних церквах використовують ікони, а в католицьких — живопис.

По-третє, в управлінні церквою. Католицька церква забороняє мирянам читати Біблію. Також у католиків існує посада кардинала; із IX ст. запроваджений цілібат (заборона одружуватися). У православних священники поділяються на біле (можуть одружуватися) і чорне (шлюб забороняється) духовенство.

По-четверте, у звичаях. У католиків богослужіння здійснюється лише латинською мовою, використовуються дзвоники для привертання уваги до найважливіших місць проповіді. До того ж усі місця в католицькій церкві сидячі на відміну від православної церкви.

■ Григорій VII

■ Ходіння в Каноссу — епізод із історії середньовічної Європи, пов'язаний із боротьбою римських пап з імператором Священної Римської імперії. Епізод ознаменував перемогу папи Григорія VII над імператором Генріхом IV.

Запитання і завдання

1. Яку роль відігравала церква в житті середньовічного суспільства? 2. Яким було становище християнської церкви в Ранньому Середньовіччі? 3. Коли і де були затверджені догмати (Символ віри, християнської церкви)? 4. Як було створено Новий Заповіт? Назвіть чотирьох євангелістів. 5. Хто очолював християнську церкву на Заході? 6. За що виступали представники клонійського руху? 7. Чим 1054 р. відзначився в церковному житті Європи? 8. Якими були відносини людини і Бога в Середні віки? 9. Чому між християнськими церквами на Заході та Сході від самого початку існували відмінності?
- ★ 10. Складіть розповідь за темою «Християнізація Європи». 11. Визначте причини розколу єдиної християнської церкви на католицьку і православну.
- ★ 12. Якою була роль ченців у християнізації Європи та зміцненні християнства?

§ 9. Виникнення середньовічного міста. Ремесло і торгівля в середньовічному місті

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: чому в Середні віки відроджуються міста; як розвивалися ремесло і торгівля; чому виникають цехи і гільдії, яка їхня роль у житті міст; що таке міста-комуні і чому міста боролися за самоврядування.

Виникнення середньовічного міста. У X—XI ст. у Західній Європі почалося відродження деяких старих і виникнення нових міст. Що ж зумовило відродження міського життя у Європі? Насамперед, процеси в економіці, розвиток сільського господарства. Так, у X—XI ст. збільшилося виробництво зерна, розвивалося садівництво, виноградарство, городництво тощо. У селян поступово виникає надлишок сільськогосподарських продуктів, які можна було обміняти на ремісничі вироби. У свою чергу, зросла майстерність сільських ремісників. Вони вже не встигали займатися сільським господарством, це тільки відволікало їх від основної роботи. Зрештою ремісництво відокремилось від сільського господарства. Для збуту своєї продукції ремісники зосереджувалися в тих місцях, де були значні скупчення людей: на перехресті важливих шляхів, річкових переправах, під стінами замків та резиденцій єпископів і королів. Поступово в цих місцях мали формуватися постійні поселення ремісників.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
РОЗДІЛ I. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ	
§ 1—2. Народження середньовічної Європи.....	9
§ 3. Людина в Середньовіччі.....	18
§ 4—5. Візантійська імперія.....	23
§ 6. Арабський халіфат.....	36
Практичне заняття «Вплив перших середньовічних імперій на європейську історію».....	46
РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	
§ 7. Середньовічне європейське суспільство.....	47
Практичне заняття «Рицарські традиції. Замки. Життя селян».....	57
§ 8. Християнська церква в V—XI ст.....	58
§ 9. Виникнення середньовічного міста. Ремесло і торгівля в середньовічному місті.....	64
Практичне заняття «Розвиток техніки та повсякденне життя людини у Середні віки. Житло, одяг, сім'я».....	72
РОЗДІЛ III. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X—XV СТ.	
§ 10. Північна Європа у VIII—XI ст.....	75
Практичне заняття «Походи вікінгів та норманські завоювання».....	81
§ 11. Епоха хрестових походів.....	82
§ 12. Держава в середньовічній Європі.....	90
§ 13. Франція.....	95
§ 14. Англія.....	107
Практичне заняття «Велика хартія вольностей».....	120
§ 15. Німеччина.....	122
§ 16. Країни басейну Середземного моря.....	132
РОЗДІЛ IV. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
§ 17. Християнська церква у XII—XV ст.....	141
§ 18—19. Середньовічна культура Західної Європи.....	147
Практичне заняття «Християнські храми у житті середньовічних європейців».....	160
РОЗДІЛ V. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ	
§ 20—21. Центральна та Східна Європа.....	162
§ 22—23. Північно-Східна Русь. Утворення та зміцнення Московської держави.....	179
Практичне заняття «Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій».....	196
РОЗДІЛ VI. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД	
§ 24. Особливості розвитку країн Сходу. Середньовічна Індія.....	200
§ 25—26. Середньовічний Китай.....	207
§ 27. Утворення Османської імперії.....	215

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва, С. С. Павлюченко*
Технічний редактор *В. І. Труфен*
Коректор *Ю. О. Бєседа*

Формат 70×90/16. Гарнітура Шкільна. Ум. друк. арк. 16,33.

ТОВ Видавництво «Ранок».

Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008. 61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Для листів: 61045 Харків, а/с 3355. E-mail: office@ranok.com.ua

Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

www.ranok.com.ua